

СПОМИНИ

З ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Ген. ВСЕВОЛОД ПЕТРІВ

Очевидець наших визвольних змагань дає картину подій, що хвилюють більше як сензаційна повість.

Вірність, ширість, безпосередність, — сотні подробиць революційної боротьби неімовірних мов порив невідомих героїв...

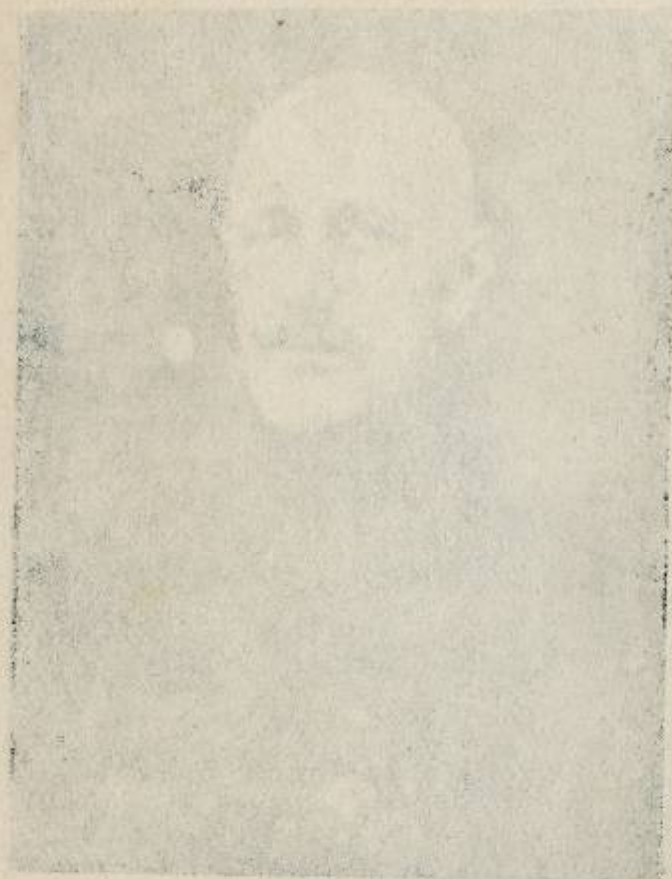
Др. М. РУДНИЦЬКИЙ.

КООПЕРАТИВНА НАКЛАДНЯ „ЧЕРВОНА КАЛИНА“.

С П О М О Г И Т Е

В РАЦИОНАЛЬНОЙ ПЕДАГОГИКЕ

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ПЕТРОВ

В журнале опубликованы материалы, посвященные вопросам рациональной педагогики. В частности, рассмотрены вопросы организации учебного процесса, методики преподавания и воспитания учащихся. Авторы анализируют современные тенденции в образовании и предлагают пути их совершенствования.

КОПИРОВАНИЕ ЗАПРЕЩЕНО БЕЗ ПИСЬМЕННОГО РАЗРЕШЕНИЯ

ВСЕВОЛОД ПЕТРІВ

Ген. штабу генерал хорунжий.

СПОМИНИ

З ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

(1917 — 1921)

ЧАСТИНА I:

ДО БЕРЕСТЕЙСЬКОГО МИРУ

Л Ъ В І В 1927.

Накладом видавничої кооперативи
„ЧЕРВОНА КАЛИНА“

З друкарні Ставропільського Інституту, Львів, Бляхарська 9.
Телефон 34—76. Тираж 3 000.

ЗАМІСЦЬ ПЕРЕДМОВИ.

Яке воно недавнє, а таке далеке здається оце минуле. Ніби то колись в іншому житті було. Бо безодня ділить то бурхливе, небезпечне, повне діл і починів життя з часів відродження великої нації від нинішньої тиші сірого будня, того сучасного емігрантського животіння і його безвиглядної одноманітності.

Сам собі видаєшся старим, який виконав уже свої завдання — так якось невблагано затираються щоденно назви, дати, призвища, вчинки, що якби не те, що прокидається вже Український Велетень, що все більше та більше набирає він сили там у далекій Батьківщині, що час від часу дає про себе звістку, як блискавка про громовицю, — то здавалось би, що те все тільки нам снилось.

Та не був це сон. А справді боролись, умирали, страждали передові борці українського відродження. І в імя тих страждань й крові, в імя заповітів на майбутнє для ріднього народу, не можуть ще живі тілом й духом учасники великих днів не закріпити цього минулого, не можуть не залишити виразних слідів по собі й правдиво змальованого перебігу подій минулої героїчної доби.

Авторові цих рядків довелося пережити багато підчас визвольної боротьби українського народу. Спершу, як рядовому боєвику з крісом у руці на чолі Запоріжського полку імени кошового отамана Костя Гордієнка та кінних гайдамаків, далі за часів гетьмана Скоропадського на різних посадах, потім на чолі житомирської Юнацької Школи, Північної дивізії, Волинської групи, Військового Міністерства, інспектора піхоти, начальника Генерального Штабу, а вкінці як звичайному інтернованому без посади у Польщі.

За отой час довелося бути свідком багатьох політичних та інших інтриг, збирати про них інформації, однак не вистерігатись активної в них участі, наскільки це не торкалось збройної боротьби з різними наїздниками, хтоб вони не були.

На тому місці будемо змальовувати перебіг подій, вистерігаючись оцінок, які для учасника не можуть бути безсторонними. Прохаємо також вибачити деякі можливі неточности. Дати та частина записок загубилась, а в пам'яті не все задержалось.

Думаємо, що наша праця допоможе майбутньому українському історикові до висвітлення багатьох подій, а читачеві зробить зрозумілим багато дечого із вчинків провідників української революції, головню з тих настроїв та психічних здвигів у масах, що дійсно зброєю, вогнем і терпінням провадили ту революцію, із тих настроїв, які були рішачими чинниками невдач, або й перемоги.

Автор не має намірів писати історію, а списує тільки те, що бачив, відчував і як розумів оці події один із активних учасників визвольної боротьби.

І.

Український рух на Західньому Російському фронті.

• Не можна заперечити, що перебіг революції в рядах російського війська не відбився на перших подіях української визвольної боротьби, бо в момент вибуху революції на Сході Європи головна маса активних українських громадян, весь цвіт української нації, її головна динамічна, фізична та психічна сила ввійшли так чи інакше, якщо не в самі ряди російської армії, то в царину її інтересів і впливів.

В російській армії почалась із самого початку горяча, невпинна агітація, що видвигала найкрайніші кличі. Розагітована „салдацька“ маса кидала ряди армії несучи оці кличі зі собою на села, а люди, що звикли у війні вживати зброю як аргументів примусу й сили, ставали тепер найбільш рішачою силою всього, що творилось у краю.

От чому не можливо не описати того стану, в якому була армія перед початком революції та отих пертурбацій спричинених революцією.

Улад російської армії, подібно як багатьох інших, надавав великі права старшинським її верствам, з окрема в часі війни. Старшина діставав у часі війни від держави поважну платню, яка давала йому змогу, як що він був жонатий, забезпечити вповні свою рідню і себе, нежонатим залишились зайві гроші, які в умовах повсякчасної смертельної небезпеки заощаджувати було недоцільно.

Ця велика забезпеченність старшинського складу викликала в часах позиційної війни (після 1915 року був нормальний стан фронту) різку різницю в житті старшини та вояка рядовика.

Ця різниця збільшувалася в міру віддалення від бойового фронту. Гульба старшинства на задах, в запіллю, ставала більше побутовим явищем; вона що раз більше дратувала сіру вояцьку масу, яка знала про свої втрати, скільки вона поносить жертв своїм відорванням від щоденної праці, жертв, які ніколи не доповняться, бо допомога т. зв. „призивний пайок“ для родин вояків це тільки фікція.

Крім згаданих причин невдоволення і негодування на старшин з боку вояцьких мас була ще одна може й більше дразлива актуальна справа; а саме царського уряду політика внутрі армії, яка виливалась у формах примусового „ура патріотизму“, „цареславія“ та заперечування людської особистої гідності з перебільшеною пошаною до всіх верховодів, перед якими сам статут вимагав „раболепствования“. Ця політика провадилась виконавчим апаратом армії, яким було старшинство, а це робило його зненавидженим.

Всі боеві накази передавані з гори до виконання переводились і досліджувались також старшинами, а ці накази завжди видавались масам недоцільними а то й ворожими, бо слали їх проти сильніших своєю технікою Австрійців та Німців майже на певну загибель, бо починаючи від 1915 р. російська армія успіхів мала дуже небогато і за кожний найменший успіх мусіла платити горами трупів й тисячами жертв, затоплюючи технічну висшість противника не в ріках, а в морі власної крові.

Дарма, що гинули масами і старшини — все одно всі ці втрати зачислявались тільки на конто їх провин.

Та не можна сказати, щоби і старшини були вповні вдоволені царським режимом. Що правда, вони були більше економічно забезпечені, мали окремі права і становище, були засугестіоновані ідеями „святости“ війни, всеж таки весь тягар спочивав на них, на їх життя та їх здоров'ю, а відгомон політичної боротьби, що йшла у державних центрах за владу, примушував старшин пригадуватись над тим, хто є виною всіх тих неуспіхів й даремного наражування їхнього життя і приходив до висновків тільки негативних, щодо існуючого ладу, вищих штабів та кермуючого проводу.

Так то російська армія вже була поділена перед початком революції на низку груп та верств, які одна одній не вірили, ненавиділи себе й були готові до діла, щоб скинути кермування тих, кому не вірили й кого числили за чужого.

До революції, знайти порозуміння старшини з вояком було майже неможливо. Старшина не міг, в умовах ближшого догляду начальників та невідомого йому оточення своїх же випадкових товаришів по зброї, ризикувати поведсти з рядовиком будь яку бесіду на політичну тему, крім тих балачок, що йому по певній наміченій з гори програмі були наказані. Ближчі зносини могли бути тільки на ґрунті „землячества“, бо не заборонювалось вести розмови про домашній побут „на волі“, тобто про те життя повсякчасне, від якого й старшина, з окрема резервовий, і звичайний вояк були примусово відірвані.

Отже ми й бачимо, що передреволюційні настрої в російській армії зробили прірву між старшинами та вояцтвом, а старшини були наприкінці війни

не кадрові фахівці, які всі майже вигинули в попередніх боях, тільки звичайні інтелігенти та напівінтелігенти, яких таким робом через їхнє старшинство запідозривали в прихильности до начальства й до зненавиженого режиму, — як людей, яким не вірили. І хоч це недовіря було значно менше до старшин „земляків“, то все ж воно було основою певного упередження мас до закликів та проводу всякої інтелігенції, тому краще воліли маси вирішувати всякі справи по своєму, самотійно та найелементарнішим способом.

Якраз на тому тлі внутрішніх непорозумінь серед російської армії буду змальовувати всі ті події, що відбувались у глухому закутку західнього фронту на самій його межі з північним, поміж річкою Німаном та його притокою Березиною, в смузі від Скробово-Несвіж аж до самої Березини, де були розташовані три дивізії 3-го Сибірського корпусу та 7-ої Туркестанської стрілецької дивізії, підчинені штабові Ш. С. К., який стояв у містечку Мир.

Величезне віддалення від залізниць (штаб корпусу в м. Мир) — 12 верств, фронт 35—50 верств і віддалення від битого шляху були причиною того, що життя в тому глухому кутку було досить відірване від загального життя армії. Дуже рідко коли, після революції, навідувались туди інформатори, бо перебування корпусу поза межами теренів головних операцій не принаглявало головних чинників революції до надто скорих відвідин.

Ще більшою ця відірваність була для 7-ої Туркестанської дивізії, у рядах якої був автор цих споминів. Вона займала найбільш глуху лісову закутину

так звану „Налібокську Пущу“ простором яких 900 до 1000 кв. кілометрів поміж Німаном та Березиною.

Та вже більш усього відчувати могли цю відсталість Українці в рядах поодиноких російських частин, бо-ж не тільки віддаль від краю, але й сама назва частин не давали можливості надіятись у них великого відсотку Українців і саме це було причиною, що про нас забували наші центри.

В рядах III. Сибірського корпусу було понад 3 і пів тисячі Українців. Більшість із них була в 7. Туркестанській дивізії, два полки якої, 24 і 25 Туркестанський, були сформовані в Берестю на Підляшшю, а переформовані в районі Могилева над Дніпром й доповнені із запасних частин української території. Цілковито майже знищені в районі Молодечне, два другі полки тієї-ж дивізії, 11 та 12 Туркестанський, мали теж доповнення з Українців. Чимало було українського елемента не тільки сибірського із Сибіру, але й з Наддніпрянщини поміж сибірськими частинами. Тільки дуже мало, майже одиниці з Українців були по гарматних та технічних частинах корпусу і тут зазначаємо, що це мало своє окреме значіння в нашій дальшій боротьбі.

Вся маса Українців у чужих адміністративних рамках з початком революції жила своїм життям не по вказівкам центру, а головно під впливом цієї інтуїції національних почувань та обовязку, яка така міцна буває часом у хвилях великих революційних здвигів, а тому і дослідження цього життя, яке виявляє істоту народніх рухів, є дуже цікаве.

Про революцію в штабі Туркестанців 7. дивізії довідався я в досить самобутній спосіб. Два—три дні після подій у Петрограді в автора цих рядків,

який жив з рядовиками гарно, явилися вночі телефоністи штабу та повідомили його (не як начальника штабу дивізії, а як свого земляка з Київщини) цілком секретно про те, що Петроград та Москва захоплені повставшим народом, що царя мабуть вже не має й показали друковану відозву якогось революційного комітету, закликаючи досить неясно до підтримки революції. Вони шукали поради (знову як земляка), чи арештувати начальство, чи почекати, бо майже всі старшини були під непомітним доглядом „сознательних салдат“.

Довелося порадити їм, щоб почекали на вияснення обставин і побувати „цілком секретно“ на таємних сходинах вояків штабу дивізії, в якому автор був начальником, а крім цього на таких-же сходинах в одному з полків, і теж секретно, без відома команданта цього полку.

Щойно в три дні після цього довірочного повідомлення прийшов дуже таємно, до власних рук самого начальника дивізії, наказ з вісткою про заворушення в центрах Росії, які безумовно мали буги зліквідовані, але, з огляду на небезпеку їх негативного впливу на фронті, наказувалося скріпити догляд по частинах, головню припинити звязок із запіллям, щоб унеможливити прибуття агітаторів; до ручувалось між іншим виставляти стійки, щоб не допускати до своїх частин фронтовиків, повертаючих із відпусток та лічниць.

Цей розпорядок доказував тільки розгубленість центрального кермування армією та підтверджував правдивість „салдатської пантофльової пошти“, яка звалася на фронті „кашеварськими іже-стіями“.

Події розвивалися. Довірочні відвідини вояків приносили все то нові подробиці, навіть часописи, які приходили разом із транспортами круп, мяса та хліба і задержувались згідно з наказом відпустковцями, яких не було змоги затримувати. А накази все таємніші та таємніші. Вони привозилися окремими старшинами, які й самі не знали, що за військову таємницю везуть. Накази ці загострювали заходи проти агітації та можливого розкладу на фронті...

Нарешті одного дня прийшов останній наказ, що вимагав від 7. Туркестанської (як найбільше спокійної, дисциплінованої і, з огляду на її ізольоване становище, менше підпавшої агітації) дивізії виділити найпевніший полк для відсилки на Москву.

Збірка старших начальників у той же день виявила, що ні один із полків не може бути досить „надійним“, при чому цікаво, що найбільш рішучо зазначив неможливість виконання цього приказу полковник Данченко, сам Полтавець, який своїм виразно українським акцентом зауважив, що його 25 Туркестанський полк вже за Минськом підніме революційний прапор і що наказ про це буде даний ним самим, Данченком *).

Мусів виявити все і начальник штабу: про його таємні відвідини і про певність частин дивізії, але для... революції.

Грім з ясного неба не зробивби більшого враження, як оці дві заяви.

Вирішено вислати негайно до штабу корпусу тогож начальника штабу для інформацій про стан дивізії.

*) Полковник Данченко поляг у рядах української армії 1919 р.

Пізно у вечір вернувся я до своєї „мислівні“, де був розташований штаб і негайно за мною прибігли до мене „земляки“ порадитися відносно зради, яку підготовлювало „начальство“.

„Пантофльова пошта“ передала, що резервові полки дивізії можуть оточити козаки та примусово відправити проти революції. Як тільки вийшли „земляки“, з'явився вірний мій ординарець (кінний джура), сам киянин, родина якого жила недалеко від моїх родичів і якій ми помагали ще за спокійних та воєнних часів. Він був зі мною з початку війни у всіх боях і моїх поїздках по фронті. Тепер розказував мені, що цієї ночі підготовлялись арешти багатьох старшин, не виключаючи і начальника штабу, та що тільки „земляки“ стримують ексцеси разом із більше спокійними рядовими інших національностей, переконуючи, що „їхні“ старшини „разом із ними“ та нічого злого не вдіють.

От якто на перших кроках революції виявилася оця страшна прірва поміж вояцькою масою та старшинством російської армії, яка будувалась на недовірю одних до других; ця прірва ширшала з огляду на безглузді розпорядки верховного командування, які не відповідали обставинам і настроям.

Необхідно зазначити, що ця прірва була значно меншою між рядовими та тими, які були близькі до „салдатського життя“ зокрема між тими, хто належав бодай територіяльно до одної місцевості, причому ця територіяльна спільність сильніша була не між Великоросами, а головню поміж Українцями, а також поміж Поляками. Останні свідомо від перших днів революції почали національне групування; Українці з початку тільки горнулися один до одного

цілком інстинктивно, а також починали вживати своєї мови в інтимній розмові.

За тиждень після тих подій ціла дивізія вже присягала Тимчасовому Урядові Росії і вже ніби то усунено небезпеку розділу між старшинами і мужвою. Але Тимчасовий Уряд був більше ніж тимчасовий для народніх мас революційної Росії, не цілком відповідаючи їх бажанням, а ще більше тимчасовий був він для націй поневолених Москвою.

Зерно зневіри, засіяне ранійш, росло все більше й більше. Боротьба між урядом та „Саветом робочих і салдатскіх депутатоф“ почалась в армії спершу „негласним“ доглядом за старшинами, а потім постійне напруження поставило на чергу дня питання про явну офіційну контролю распорядків і вчинків командного складу. Як засіб цієї контролі, створилися цілком революційним шляхом „комітети“.

Ріжноманітною була їх структура в різних частинах армії: в одних вибирали від кожної частини по одному старшині та по декілька рядовиків; останніх пропорційно до складу частини, чи з огляду на скількість її адміністративних одиниць, чи з огляду на число людей; в інших вибрано певну скількість осіб від кожної частини, не зважаючи на їх ранги; в третіх зїзд представників від частин, вибраних ріжноманітним способом вибирав з поміж себе виконавчий орган, який залишився після закінчення зїзду, як комітет.

Отже, склад комітетів, як видно, був дуже ріжноманітний, майже випадковий. Одиноке що було спільне для всіх це переважаюча більшість мужви, а не старшин. Треба додати, що старшини, які попали до комітетів, ділились на три категорії: ви-

падкових, що в більшості нудилися своїм перебуванням у комітеті, погорджували своїми співпрацьовниками рядовиками, саботували чи зовсім не являлися на засіданнях. Демагогів, що робили кар'єру на комітеті не тільки своїм підходом під тодішні настрої, а навіть своєю більшою революційністю, ніж сама революція, виносячи найбільше необґрунтовані резолюції і попихаючи маси на дикі й жахливі вчинки.

І невеличку кількість таких старшин, що широко пішли за революцією, шукаючи в комітетах можливості порозуміння з масами.

Із розвитком революції старшинство все то менше оставалось у складі комітетів, чимраз більше відходило від інтересів мас займаючи майже вороже до них становище.

У середині самих комітетів йшла велика диференціяція. Невиразні з початку комітети, що їх метою була тільки охорона нез'ясованих для мужви завойовань революції, відтак же нез'ясованих контрреволюційних спроб, які уявляли собою старшини, з розвитком революції стали установою мовляв виразно парляментарною з боротьбою партійних груп у нутрі, причому найбільше впливовими спершу були соціялісти - революціонери, що кинули гасло земля та воля, а потім і вони мусіли відійти на друге місце, віддаючи перше большевикам.

Таким робом, комітети були складним антагоністичним колективом у своєму нутрі без виразної назовні програми.

Треба ще зазначити, що поведінка комітетів і їх діяльність була дуже імпульсивна й дуже нервова. Вояцькі елементи в комітетах дуже легко під-

давались впливам, демагогії й провокації, тому й важко було щонебудь будувати на їхніх рішеннях.

Ми вже зазначили на початку, що комітети зразу стали в різку опозицію до командування й між ними почалась боротьба за впливи та владу.

Ніколи ніякими наказами не удавалось розмежувати функції цих двох сил.

Накази, які видавало командування, не виконувались масами без контрасигнати комітету; знову ж командування саботувало комітетські постанови, а якщо виконувало під загрозою сили, то виконувало здебільша погано та лише формально.

Такий розріз був на руку тим, кому не залежало на існуванні та цілості російської армії.

Автор цих рядків був із самого початку революції вибраний мужвою до дивізійного комітету Туркестанської дивізії та поважно поставився до своїх обов'язків, не приєднуючись до ніяких зі старшинських груп і залишився в комітеті аж до відокремлення Українців від III. Сибірського корпусу. Тому довелось йому взяти участь у діяльності комітетів у корпусних та армійських з'їздах і добре познайомитись із настроями тих нових кермуючих військовим життям установ, які себе вважали відпоручниками „Савета салдатських і робочих депутатів“. Це знову збільшило прірву між старщинами та рядовими російської армії, бо старшини, як урядовці Тимчасового Російського Уряду, мусіли виконувати його накази, які звичайно були протилежні дорученням „Савета раб. і сал. деп“.

Ще більший розрив у російській армії виринув після невдалої виправи Корнілова проти революційного Петрограду.

У підготовці тієї виправи взяв участь так званий „Офіцерський професійний союз“.

Ініціативу до цього союзу дала певна група старшин, яку зорганізував полковник Новосільців, бувший член першої Російської Думи — партійна людина, що належав до К. Д. партії.

Союз мав нібито захищати професійні інтереси старшин і нібито мав об'єднувати військових професіоналів, але в нього увійшли майже самі старшини резерви, які і на думці не мали продовжувати після війни свою професійну діяльність.

Отже сам голова „Союзу“ старшина запасу полковник Новосільців, і його активні члени взяли активну участь у рядах тих військ, що йшли на Петроград, а тим самим скомпромітували все старшинство перед масами мужви, що була за „Саветом робочіх і салдатскіх депутатоф.“

У цій колізії дуже оригінальне було становище свідомих Українців.

Вони не були за Тимчасовим Урядом, бо вважали своєю владою Центральну Раду, але комітети категорично зачисляли останню тільки до філій невідомого їм уряду — певної відміни вияву буржуазної стихії.

Тому Українці стояли самі поміж тими двома змагаючимися силами й мусіли в своїй єдності шукати порятунку.

Українці в складі корпусу, на початку революції, не творили своїх окремих військових організацій на зразок комітетів, тільки поодинокі входили як виборні до складу їх, при чому не було майже жадного російського комітету, в якому не було декількох Українців. Якраз оте почуття територіаль-

ної спільности, яке спонукало вояків Українців шукати поради у „своїх“ старшин, а старшин головно тих, які хотіли та вміли жити спільним життям з масами, шукати підпори у „своїх“ рядовиків, це почуття причинилося до творення українських гуртків типу „землячества“, з невиразними завданнями, головно культурного характеру.

Ці гуртки заклалися в кінці березня та початках квітня 1917 року. Глухо відгукувались поміж гуртками чутки про утворення уряду на Україні, деколи надходили українські часописи, яких не дуже то пускали на фронт, а з розкладом серед російського війська збільшувався неспокій за рідний край, загрожений і війною і бандами дезертирів та мимоволі виринала думка про необхідність свого власного українського війська.

Гуртки почали відчувати необхідність ширшої організації.

Вже в квітні, в окремих частинах, вибрано для керування справами гуртків ради в складі голови, його заступника, секретаря, скарбника та культурного інструктора. Діяльність цих рад координувалася в обсягу дивізій тими членами з Українців загальних дивізійних комітетів, які випадково туди попали, на них же покладено обовязок допомагати радам частин.

Вже це впорядкування українських гуртків удалося не без боротьби: були постійні перешкоди, як з боку начальників, так і з боку комітетів й ні одна частина не мала змоги скликати збори всіх Українців. І в той час, коли для участі в різних мітінгах находили можливим знімати цілі частини з фронту, Українцям не дозволяли з „технічних причин“ зібратись хоч на годину.

Але справи не занедбувано. Бували випадки, що під час загального мітингу цілої військової частини, український гурток збирався на томуж місці окремо для вирішення своїх справ, бо не було іншої ради.

Дальшу організацію та впорядкування в межах цілої армії посунув наперед I-ий український військовий зїзд.

Заходами начальства не дістали Українці III. Сибірського корпусу, в своєму глухому куті, заклику на цей зїзд, але російські накази, що забороняли висилати делегатів, дістали.

Негайно - ж, без усяких дозволів, скликано загальні сходи по частинах, які виявили тверде рішення всіх Українців, щоб делегати виїхали.

Після ухвали цих зборів, також революційним шляхом, зібралися ради частин, щоби вибрати дивізійну раду переважно з тих Українців, що вже були в комітеті. Кожна дивізія обібрала делегата на зїзд. Делегатами від 7. Туркестанської дивізії були вибрані „прапорщик“ Кудран та один рядовий.

Дивізійні ради, зібравшись у містечку Мирі, обібрали корпусну раду, головою якої став „прапорщик“ Андрієнко з Полтавщини, писарем Іваненко, скарбником підстаршина Біндик з Київщини.

Великий Боже, як же обєдналося все тоді проти Українців! І комітети (революційна демократія), і начальники, (контр-революція по тодішній термінології); не тільки не було допомоги для делегатів, а всякі перешкоди. Ні засобів на поїздку, ні документів подорожі, ні грошей, а тільки переконування не руйнувати спільности революційного фронту від одних та накази „тащить і не пуцать“ від інших.

І лиш наїжені багнети, з якими збиралися Українці на свої збори, та грізна постава деяких частин з українською більшістю, які були зібрані умисне деким із існуючих начальників, як от „штурмовики“ 8-ої дивізії, що були зібрані полк. Гаєвським, та охоронні сотні штабу 7. Туркестанської дивізії не дозволили вжити більше рішучих заходів.

Хоч з опізненням, але делегати виїхали. Гроші на подорож по сотику зібрали самі Українці між собою, а документи без ніякого дозволу виписано в штабі одної з дивізій.

Повернення делегатів наробило багато шуму. Хоч деяких з повертаючих, як нпр. рядового 32. Сибірського полку Телущенко заарештували, все-ж таки, хоч і з запізненням всі від живої людини довідалися про вигляд революційного Київа та про непереможно зростаючий український національний рух.

Бажання захистити себе від сваволі, забезпечити собі мінімум прав, позбавити себе ролі упослідженних, яку хотіли відмежувати нам у святі революції, викликало потребу утворення своїх центрів і військових об'єднань.

Увесь червень та липень 1917 року, в частинах III. Сибірського корпусу, проходить під знаком цієї боротьби за відокремлення. Вона йде на підкладі все зростаючого розкладу армії та прірви між воїнством та командним складом.

Кожна з політичних партій Росії пробувала найти вірну тільки для неї частину. Реакція відокремлювала найбільше запоморочених, чи пак реакційно настроєних старшин та рядовиків у „штурмові“ георгіївські та інші частини, основувалися „офіцир-

ські професіональні союзи“, в яких не було професіоналів, тільки самі „прапорщики“ та військові старшини. Революційні партії будували свої твердині по частинах: так 2 Туркестанський полк був під впливом агітації С-Р-ів, 12 Туркестанський під впливом большевиків, 25 Сибірський і 32 С. Децький і т. д.

Але всі ці напрямки рішучо відмахувалися від Українців та їхніх змагань, називаючи це мазепинством, ножем у спину революції, „ізменою родіне“...

Большевики молили не робити вилому в їхній програмі: „бо самоопределеніє в плоть до одделенія“ має наступити негайно по захопленні ними влади, тому просили почекати до тої пори і покищо їм допомагати.

СР-и переконували, що Всеросійські Установчі Збори, в яких більшість обов'язково буде належати до їх партії, ухвалять безумовно волю всім народам Росії, але до того часу просили остати в загально російських рядах, допомагаючи своїми багнетами СР-ам.

В той час загального розкладу тільки ще Українці творили виїмок; в них не було ще тоді поділів, які губили російську армію; вони ще тоді уявляли собою єдиний національний колектив; їх старшини з відразу ставились до всяких „офіцерських союзів“ і працювали тільки в своїх українських гуртках за одно зі своїми рядовими і тільки ця їхня національна єдність була для одних большевизмом, для інших контр-революцією.

Носити це ярмо надокучило і в кінці червня нотуємо вже перше відокремлення Українців в окремий курінь у 25 Туркестанським полку, де коман-

дантом був етнографічний Українець, де більшості тої чи іншої партії в комітеті не було, де соціальний розклад був у межах самого полку, який вже тоді став цілком небоєздатний і вимагав т. зв. „уговорів“ після кожного нового наказу.

Курінь відокремився за згодою мовляв, місцевої влади, але скільки сварок було за кожний віз, кухню та скоростріл!

Начальство ніяк не хотіло віддати того „на общественнія русскіє деньгі“ набутого майна і ніяк не хотіло второпати, скільки в цих, „деньгах“ українського гроша-крівавиці.

З хвилиною відокремлення цього куріня, дивізійна рада дістала другу точку опори (першою була охоронна сотня).

Українці почали міцнійше налягати на начальство й комітети та протягом липня відокремлюються українські частини по всіх майже полках III. Сибірського корпусу, навіть у сумежнім зліва Гренадирським корпусі.

Нелегко це йшло в 24 Туркестанським та в інших сибірських полках, за виїмком 32 та 25, де вдалося Українцям відокремитись в кожному куріні в одну „роту“ чи „полуроту“, а потім ці „роти“ революційно зійшлися і утворили курінь.

В 11-му Туркестанському, пощастило відокремитись лише в межах сотень (рот) і ці дрібні частини мусіли потім вже силоміць творити більше об'єднання.

У 32 Сибірському, українські виборні представники, члени полкової ради та переводячий технічно з її доручення відокремлення поручник Корніаш були заарештовані, та ще після спеціального

наказу армійського комітету, для забезпечення якого був виділений (відкомандований) один з курінів 32 полку. Цей арешт знесено щойно після настирливих вимог українських рад армії, які, щоби оминути надалі таких вчинків вищих комітетів, обібрали армійську українську раду, на чолі якої станув сотник Василь Тютюник (брат відомого отамана повстанців, який опісля командував армією У. Н. Р. та помер на плямистий тиф в 1919 році в Рівнім).

У 12 Туркестанському полку, що вигнав вже майже все начальство, довелося Українцям вжити рішучих заходів.

Ніякі спроби полагодити в спокійний спосіб не вдавалися і викликали лише дратуючі та образуючі закиди в контрреволюції, мазепинстві і т. д.

І так, умовившись наперед з сусідніми українськими частинами та дивізійною радою, Українці 12 Туркестанського полку, одного дня, в певну годину, раптом всі в повному озброєнні, захопивши до своїх рук скоростріли та необхідні вози, вийшли на майдан біля розташування полку, швиденько вирядились у три сотенні лави з пів сотнею скорострілів й надіслали до команданта та полкового комітету повідомлення, що Українці вже сформували трьохсотенний курінь і не розійдуться, поки їм не призначать помешкання (землянок, звичайно).

Комітет підняв страшенний галас, наказував розійтися, загрожував ужити зброю, але в той час надійшли звязкові дозори (стежі) від сусідніх українських частин, які повідомили, що їх частини вже стоять під зброєю та готові допомогти своїм братам.

Комітет 12 полку поставив під зброю „учебну команду“, штурмові(пробоеві) сотні та всі скоростріли.

Виглядало це на збройний конфлікт, так що дивізійний комітет мусів звернутись до полкового, прохаючи почекати, а разом із тим вислав телеграму до корпусного та армійського комітету.

Звідтам повідомлено, що пішлють комісію для полагодження справи. Тимчасом ті українські частини дивізії, що стояли на поготівлі для допомоги британам 12 полку, вийшли на такі місця, де можливо було прийняти бій, а українські сотні 12 Туркестанського полку, озброїли скорострілами бараки штабу полку та згромадилися біля них; на другім кінці майдану скупчилась решта полку.

В усіх комітетах радилися та лаялися партії, закидаючи одна одній той розклад, що стався.

За дві години приїхала комісія, якій нічого не лишилося, як погодитись з тим, що сталося, та переконати команду 12 полку про необхідність задовольнити українські вимоги.

Врешті коло 6 години вечером згода була досягнена і всі Українці повернули до своїх землянок, тільки залишились в поготівлі, бо настрій до них був дуже ворожий.

У ночі була спроба в 12 полку роззброїти Українців й тому на ранок слідуючого дня українські сотні 12 полку перейшли з наказу української дивізійної ради до озера Кромань, ближше до ради та штабу дивізії, в повне розпорядження ради.

Ще гірше було в 25 полку Сибірському та в гренадирських. Було там Українців небогато й дуже пильно за ними слідкували.

Щоби якимось відокремитись нашим хлопцям довелось зголоситись добровільно до ударних (пробойових) частин, так що в 7 Сибірській дивізії

з'явилася ціла пробоєва українська сотня, а у гренадирів цілий український пробоєвий курінь у числі 980 бойового стану.

Погано було, що довелося піти до частин, що мали контр - революційну закраску; та не було іншої ради.

А проте факт відокремлення Українців надобре вийшов цілій справі: річ у тому, що в недовзі по відокремленню гренадирів Українців, Німці раптово перейшли до наступу на гренадирським відтинку якраз біля межі їх зі сибіряками.

Московський гренадирський корпус, вже значно розкладений, звільнив заатаковані позиції майже не ставляючи опору. Частини, що були в резерві мітінгували, тому командування мусіло вжити для контр - удару штурмовиків.

Першими мусіли йти Українці і вони пішли негайно, але в мент, коли виступали, повідомили командування й комітет, що вони йдуть як український курінь імени Наливайка, а не як російські штурмовики.

Контр - наступ Українців був блискучий. Німців викинули з російських окопів, які вони заняли, і становище направилося ціною 40 українських убитих та 80 ранених.

Ця справа зробила на начальників російських частин, що були недалеко, велике вражіння та примусила їх почати дивитись на українські частини не як на майбутніх організованих дезертирів чи розкладачів фронту, а як на реальну, ніби навіть слухняну начальству силу.

З другого боку, відвагу та спразність наших хлопців комітети прийняли як контр - революцію, бо

на око був послух начальству; тому почалась акція проти Українців,—в першу чергу проти тих, що ліквідували німецький наступ.

Наливайківський курінь не змінiali майже місяць і тільки вимога української армійської ради, піддержана постановою полкових українських рад цілої армії, вимусили змінити Наливайківців.

Подібні спроби затримання на довший час українських курінів в окопах першої смуги були і в дивізіях III Сибірського корпусу, що примусило корпусну раду в жовтні 1917 р. дати наказ українським частинам не йти відразу всім у перші окопи, а тримати найменше 50% своїх людей у резерві.

Разом із тим приходилося подумати і про дальше відокремлення Українців та створення з них окремої частини.

Якраз у той час проєктувалася редукція російської армії та розформування її другочергових дивізій. Отже корпусна рада просила дотичне російське начальство та комітети скористуватися положенням 66 Сибірського полку, на чолі якого стояв Українець полковник російської служби Гаєвський (потім командант міста Могилева за часів У. Н. Р., який був узятий до неволі Денікінцями в 1919 році, втік від них, вступивши до чужеземного французького легіону рядовиком, потім втік звідтам до армії У. Н. Р. та у 1920 р. погіб у боях).

Був проєкт просто влити всіх Українців до 66 полку. На цей проєкт дало начальство і комітет свою принципову згоду, але плян переведення в життя доручено виробити корпусній українській раді, яка мала тільки одного „прапорщика“ військового часу у своїм проводі, а решта були козаки.

Ясно, що із заподаних нею чотирох плянів ні одного не ухвалено.

Тимчасом прийшла жовтнева революція. Нова влада підтвердила, що правда, згоду формування Українців у складі бб полку, але вслід за тим почала і нацьковувати рядовиків бб полку на полковника Гаєвського та не перешкоджувала їм розкрадати майна полку. Зрештою на полковника Гаєвського пішла нагінка і з боку командування за розклад полку (який розформовувався і був не більше розкладений, ніж ті, що мали залишитись). Все те довело старого служачу, що мав понад 21 років служби, до розпуки й одного дня він дезертирував до Київа.

Після цього корпусній раді вияснено, що для проєктованого українського полку немає „кадрового“ старшини на команданта. Цікаво, що в той час командували полками вже обібрані мужвою 25 Сиб. п. — „підпрапорщик“ воєнного часу, 32 Сиб. „підпрапорщик“, 12 Турк. „прапорщик“, що саме перший раз прийшов на фронт, і це нікому не здавалося дивним.*)

Ця відповідь спонукала корпусну раду звернутись до тих кадрових старшин, що походили з України та залишились ще у складі корпусу.

Згоду дав я. Але раді звернули увагу, що посада начальника штабу дивізії в теперішні часи така відповідальна, що звільнити її неможливо, хоч у той час в 8 Сибірській дивізії уступив начальник штабу і обовязки його виконував там поручник воєнного часу.

*) Рос. прапорщик відповідав степеневі хорунжий в укр. армії, підпрапорщик найвисший степен старшин .

Тимчасом наспіло розпорядження центральної російської влади про виборність начальників.

Назначено вибори, які в 7. Турк. дивізії відбулися в кінці жовтня, (29 чи 30-го), на великій леваді біля озера Кромань.

На ці вибори зійшлися усі полкові, курінні та сотенні комітети.

І я мав там бути, як член дивізійного комітету, а задержаний працею в корпусній раді в містечку Мир (35 верств від Кроманя), спізнився майже на годину.

Коли я верхи підіхав до юрби, то мене поінформували, що я вибраний начальником дивізії і що на цій посаді мавби я бути затверджений тільки після вияснення мого політичного „вірую“, яке я повинен перед зборами виявити.

Вийшовши на трибуну, я подякував зборам за вибір, але повідомив, що згідно з виборчим принципом мені належить право згоди чи незгоди, і що я тепер не маю обов'язку лишатись на якійнебудь посаді, яку я займав перед революцією тимбільше, що як громадянин України, не можу без згоди існуючого правного українського уряду приймати верховодства в російській армії і тому зрікаюся не тільки посади начальника дивізії, але й становища начальника штабу, яке я дотепер займав і прошу товаришів уважати мене за звичайного вояка, рядового.

Мою заяву прийняли збори з великим здивуванням, а гурток Українців, здається 12-го полку, які були на цих зборах, прийняв її гучними вигуками „Слава“.

Комітети радили довго над цією заявою; врешті признали її слушність, і вирішили: призначити бувшого начальника штабу до команди розвідників штабу

дивізії й залишити йому право користуватись своїм ординарцем (кінний джура) та „денщиком“ з тим, що він допомогатиме новому начальникові штабу в його праці.

Таким робом усунено перешкоду необхідности обсадити посаду начальника штабу дивізії тим, хто вже був командантом українського полку.

Це сталось і проти постанови начальників, які наказували покоритися виборному принціпові.

Далі пішло вже краще, мене як „товариша стрелка“ без трудів приділили розпорядженням корпусного комітету до корпусної ради для технічної праці. Коли-ж виявилось, що „стрелок“ має повну освіту Генерального Штабу та службовий степень, незручно було відкликати розпорядження, над яким глумилися „товариші старшини“, тому тільки додано, що „товариш стрелок“ має дальше допомогати співпрацею і в штабі 7 дивізії.

Отже довелося їздити з Миру до своєї мисливні (півтора кілометра від озера Кромань) і назад; бути два дні в українській раді, 3 дні в штабі дивізії, а до того добу та ще кілька годин з інших діб присвятити праці в корпусному комітеті, де кваліфікованих сил теж не було і де корпусному начальству не вірили, бо воно все було контр-революційне, тобто складалося з кадрової старшини на чолі з „генерал-лейтенантом“ з французьким призвищем та „істинно-руською душою“, монархічною, звичайно.

Це було безумовно на користь Українців, бо підчас їзди, доводилося проїздити вздовж фронту двох з трьох дивізій корпусу, тоб-то бути живим звязком всіх українських частин на тому фронті,

а працюючи в комітетах і в штабі, бути поінформованим в усіх чисто російських справах.

А тут швидко посувалися події. На фронті йшло братання з Німцями. Прийшли мирові переговори, які велися майже кожним комітетом на власну руку, а в яких довелося й мені взяти участь, як експертів при делегації Комітету 7 Туркестанської дивізії.

На скільки цей епізод пояснює взагалі відносини на фронті, а головню дає певні дані про трактування справи з боку німецького командування та його поінформованості в українському русі, доцільно буде згадати і про нього, тимбільше що з тими німецькими чинниками, з якими я зустрівся на російському фронті, довелося мені ще раз зустрічатися вже як з нашими спільниками у 1918 році під час операцій між Лубнами та Полтавою.

„Савет раб. і сал. деп.“ заволодівши армією та призначивши „главковерхом“ — „прапорщика“ Криленка видав наказ: шукати замирення з Німцями і почати пертрактації, до яких були уповноважені навіть сотенні комітети.

На підставі цього розпорядження виборний командант 12 Туркестанського полку Жидаєвський, „прапорщик“, (потім провадив свій полк на Київ у рядах армії Муравьова) відправився до Німців із двома рядовими та побувши там два дні, прислав одного з вояків із запискою, що Німці радо почнуть пертрактації та на другий день після одержання через нас цієї записки, вишлють ранком делегацію на наш відтинок на правому крилі дивізії та вимагають висилки відповідної делегації з нашого боку, в якій мусить бути обовязково якийсь старшина генерального штабу.

Діставши записку пізно вечером, дивізійний комітет скликав загальні збори та почав збирати делегацію.

На чолі дивізійного комітету стояв тоді стрілець Сташков, малописьменний робітник, який зачислявся до завзятих большевиків. Він був у розпуді, бо уявляв собі всю важливість ситуації й брак сил на те, щоби взятись до пертрактацій. В той час в дивізійнім комітеті залишився тільки один бувший старшина — я, а в дивізії було лишень 4 кадрових старшин. Все-ж таки порішено наказ виконати і пертрактації почати, повідомивши про це вищу інстанцію — корпусний комітет.

В делегацію вибрано самого товарища Сташкова, двох членів комітету, одного жидка за перекладчика та мене. Спершу я не міг прийняти вибору із тих мотивів, що не знав, як ставиться до мирових переговорів мій український уряд, та після довгих умовлень згодився бути при делегації тільки технічним референтом, щоби як то казали товарищі „німець нас не обманул“.

Ранком виїхали ми на відтинок нашої позиції, на якому широка багнувата долина Німану розділяла два горбки, які були заняті один російським, а другий німецьким військом. В ранішньому ясному світлі різко видніли російські й німецькі дроти та окопи ясно виблискуючи на сірватозеленому тлі калюж з осінніх дощів, що вкривали майже $1\frac{1}{2}$ км. простір між дротами.

Делегація пролізла через дроти, але „технічний референт“ нагадав, що у таких випадках треба би мати сурмача та білий прапор.

Сурмача прикликано, а білий прапор заступлено чистою онучою одного з товаришів стрільців із ровів... Так „технічно вірно“ оборудована делегація пішла за дроти.

Сурма заграла „отбой“, що означало для російської армії припинення вогню.

Ледви з'явився наш імпровізований прапор поза окопами, як на цілому просторі німецьких ровів, на скільки око сягнуло, забіліли прапори. На верху окопів не було видно ніодного вояка з німецького боку, з російського-ж боку вилізло на гору все, що жило.

За хвилину після того, як показали маленькі білі прапори, висунувся з німецької сторони на протилежному боці і великий білий прапор, а з ним вийшов гурток з п'ятьох-шістьох людей, які пішли в наш бік. Вони поволі наближувались, обходячи водяні калюжі, вкінці їх відділював тільки вузький але глибокий рівчак.

З німецького боку був репрезентований один старшина і п'ятьох рядовиків. Старшина був в одязі штабовця, але не генерального штабу, на що я негайно звернув увагу голові російської делегації.

Не переходячи рівчака, німецький старшина чистою російською мовою запитав, чи є в російській делегації старшина генерального штабу (російська армія тоді вже зняла всі відзнаки, вважаючи їх антидемократичними і в сірій масі нічого не можна було розібрати).

Товариш Сташков з ляконічним „вот“ ткнув мене пальцем у груди та негайно спитав — чи є з німецького боку також старшина генерального штабу. Але Німець не звертаючи на нього уваги запитав про моє прізвище та імя по батькові і тільки опісля

відповів Сташкові, що зараз буде німецький старшина генерального штабу.

Один з німецьких вояків швидко, розбризгуючи в калюжах воду, подався назад до своїх окопів, а делегація залишилась над рівчаком. Довга хвилина мовчанки переривана німецьким старшиною, який вдався у лірику і сказав звертаючись до мене: „Яка це велика хвилина — може початок кінця міжнародньої різни й початок спокійного співжиття народів“... На це відповів Сташков трафаретною мітінговою фразою: „Правда, давольно етой проклятой вайни!“.

Тимчасом з німецьких окопів вийшов новий гурток — чотирох людей. Коли вони наблизились, ми побачили знайомого вже нам вояка, виголеного, з монноклем чистенько одягнутого майора генерального штабу з двома золотими зубами, та ще одного старого сотника з обличчям, на якому малювалась нудьга, імовірно на його думку задля даремно промочених черевиків. Крім цього був з ними і міцний бурш, — „ляйтнант“ з виглядом людини, що повнить службу — безкритично, на приказ.

Вони підійшли та нараз віддали по честь так одночасно й так вправно, що мимоволі підтягнулись і наші; витягнулись приклавши руку до шапок.

Після коротенької розмови поміж собою, той же німецький старшина запропонував шукати сухого переходу, щоби переглянути уповноваження сторін.

Довго посувалися ми вздовж рівчака, аж найшли напів зруйнований місток і зійшлися на сухому місці.

Німецький майор ген-штабу підійшов просто до мене і привітав „гер-оберста“, висловивши радість з приводу такої стрічі. Я удав, що не розумію ні-

мецької мови і той же штабовий старшина переклав це привітання.

Ми подали собі руки. Побачивши, що російська делегація стоїть безрадно, я сказав їм, що треба привітатися та пішов до решти німецьких старшин, щоб подати їм руку, а потім і до німецьких вояків, які спершу остовпіли, потім твердо, як на муштрі, шаркнули ногами у важких черевиках. Щойно тоді і наша делегація почала подавати руки всім членам німецької делегації.

З вдовolenням запримітив я невдоволення на обличчі німецьких старшин, яке виявлялося різно, в залежності від темпераменту. Делегації почали обмінюватись документами. Німці витягнули пергамент із надрукованим російським і німецьким текстом, в якому уповажнюється майора фон Дангофа до ведення пертрактацій в справі припинення ворожої акції на фронті генерала Войрша. Документ був із підписом цього ж генерала та його начальника штабу і зі всіма печатками. Ми, кожний витягли клаптик паперу, де той же товариш Сташков підписав уповноваження собі та іншим із рос. делегації вести пертрактації про демократичний мир між німецьким і російським народом.

Довго дивились на ці „документи“ і радились Німці, зокрема на мій, де було зазначено тільки — „технічний референт“. Із їх розмови почув я фразу: „але треба і так пертракувати, цеж революція, а мусимо мати мир“... Нарешті німецький перекладач сказав, що — документи визнано вистарчаючими та що перше слово належиться голові російської делегації, від якої виходила ініціатива початку пертрактацій.

„Товариш“ Сташков зараз же почав промову: ... „Досить цієї проклятої війни, годі вже напруженим рукам пролетарів убивати своїх братів. Товариші зі „совдепу“, „народні комісарі“ та товариш Криленко дали нам наказ миритися з німецьким працюючим людом на умовах демократичних: без анексій та контрибуцій і на праві самовизначення всіх народів. Мир!... Але мусимо ми балакати з представниками німецького працюючого народу, тому запитуємо, чи є тут представники цього народу?“

Німецький перекладчик перекладає. Довга павза — підчас якої майор Дангоф просить мене як „героберста“ дозволу закурити папіроску. На мою відповідь, що я тільки звичайний стрілець... знизує плечима і сказавши до мене по французьки — „за Вашим дозволом“ виймає папіроску і повільно закурює.

Наші хвильку збентежені; потім демонстративно починають крутити папіроски, на що майор негайно дає дозвіл курити і своїм воякам, які витягають люльки.

Майор, пустивши декілька разів в гору дим, відповідає: „Армія тепер складається зі всього, що є активне в німецькому народі, отже вона є його представницею. Вище командування армії є її законним представником. Я маю уповноваження від цього командування, тому вважаю себе законним представником мого народу“.

Переклад — павза... Сташков радиться, — питає мене. Я відповідаю: „Товаришу, Німці не то що представників пролетаріату, але й парламенту на фронт не пустять. Справу мира на фронті все одно рішатиме їх начальство, проти якого нема протесту, бо там не має революції.“

Після цього Сташков раптом вирішив звертаючись до Німця: „Нехай так, — отже будемо говорити про мир між нашим і вашим народом“.

„Але, — відповідає майор через перекладчика — я маю уповноваження трактувати тільки про припинення ворожих ділань на певному фронті, навіть не про завішення зброї, а в ніякім разі про остаточний мир...“

Обопільне непорозуміння вже почало ставати не до подужання, але в той мент прибіг засапавшись вояк із позиції та повідомив, що приїхала комісія від армійського комітету, яка має вести замість нас пертрактації.

Про це повідомлено Німців і настала довга перерва. Тоді-то підійшов до мене з гуртком своїх старшин майор Дангоф і довідавшись, що ніхто з російської делегації не розуміє по французьки, звернувся до мене в цій мові з довгою промовою, в якій зазначив, що старшини всіх армій та народів, крім своїх обов'язків перед нацією та державою, мають ще інтернаціональні прикмети старшинської професіональної чести, тому він до мене звертається просто, як до старшини із запитом, чи ця влада комітетів, з якою вони почали трактувати, є авторитетною і чи вони себе, як старшин, не понижують тими пертрактаціями.

Я відповів, що наказ перепинити ворожі акції був даний комітетами і як вони могли самі переконатись — виконаний.

Мене тоді спитали, чому я тільки технічний референт, а не член делегації. Моя відповідь, що я як Українець у тих російських переговорах іншої участі не можу брати — викликала велике здивування, а о-

дин найбільше горячкуватий „ляйтнант“ викрикнув: „От і маєте!“

Всякі політичні розмови скінчились. До самого приїзду нових делегатів Німці з великим зацікавленням розпитували мене про Україну та її народ, про військові можливості і т. п. Казали, що у них в штабі є офіційальні звідомлення, які вони мають ще перевірити розвідкою про те, чи справді в російській армії є національний розкол, як він далеко дійшов, зокрема чи є правдиві відомости про Україну і Українців. Зазначували при тому, що їхнє вище командування не вірить в актуальність українського руху, вважаючи її тільки вигадкою“.

— „Українець — старшина генерального штабу!..“ — казав майор — „я хотів би, щоб ви приїхали до генерала Войрша, а то він нам інакше ніколи не повірить!“

Разом з пертрактаціями про мир з Німцями починали з'являтися вогники громадянської війни та підготовка війни проти України.

Голова корпусного комітету „унтер-офіцер“, летун — зорець Василь Зиновієв у приватній розмові зі мною не раз переконував мене про те, що найліпше для мене кинути панькатися з цією містечковою буржуазною Центральною Радою, яку все одно розженуть пролетарі та взагалі з тими „кулачками“ Українцями мазепинцями, бо їм не встоятися проти цілої Росії.

„...Я віжу, что ви, таваріщ, умний человек і не водітесь с етіми агалстелімі афіцерамі, правільно оцінюєте ревалюцію, не баітесь ёй, чево ви думаєте, что українській від контр-ревалюції прочнеє донскаво ілі афіцерскаво?“ — Ніяк не було

можливості переконати його, що національне питання є самостійне та існуюче.

З другого боку командант настирливо доводив, що я маю революційне зіпсуття мозку і даремно думаю „вдержати цілість фронту“ з Українцями, що краще я зужив би свою енергію та впливи на удержання штурмовиків, яких він мусить зібрати по постанові комітету до Осиповщини (залізнична стація 15 верств від міста Мира, де була база корпусу) для розформування, але з яких він гадає зібрати надійний полк, щоб держати в руках комітетчиків.

Його теж годі було переконати, тому я тільки доказував йому, що український полк та ще під моєю орудою буде ще надійнішим.

Але в одному ці два такі різні чинники були солідарні — у відкиненні всіх моїх проєктів щодо формування полку.

А проте видно було, що проти нас щось готується.

Армійська українська рада денервувалася — вирішила, щоби ми всі Українці III. Сибірського корпусу бодай дрібними групами переходили до складу IX. корпусу, де більшість і так майже були самі Українці, але цю раду давали нам і російські комітети; разом з тим Українці Гренадирського корпусу, через розташування якого провадив наш шлях до району IX. корпусу, повідомлювали, що в разі як ми спробуємо переходити слабими чи невпорядкованими гуртками попри корпус Московських гренадирів, нас розбродять, як дезертирів.

Отже, не було іншої ради, як бути наготові та сформуватися революційно.

Повели ми розвідку в районі Осиповщини (район складів III-го Сибірського корпусу), познайомилися з командою штурмовиків. Командант майбутнього полку, який мали з них формувати, був походженням з України (полковник Коновкин був пізніше в складі VI. української Січової-стрілецької дивізії). Він співчував нам й рішучо не хотів брати участі в громадянській війні, тому волів піддатись наказові про розформування і згоджувався не протестувати, якщо ми візьмено силою його обози та склади.

Недалеко від району Осиповщини формувались дві сотні 1-го польського уланського полку — корпусу Довбор-Мусницького, ворожо настроєні супроти Москалів і готові нам допомогти.

Всі українські куріні дістали наказ надіслати піші звязки до дивізійної та курпусної ради та бути на поготівлі, щоби вирушити на даний приказ.

Наказано по мірі можливости мати українських вартових біля телефонічних та телеграфічних стацій.

Українцям, членам російських комітетів, доручено стежити за всіма розпорядженнями.

Майбутній командант полку виробив та розіслав по курінях докладний плян зосередження і походу полку в цей спосіб, щоби охоронити наші сотні від розбиття поодинокі.

Гірше всього діялось із сотнями Туркестанської дивізії, які були розкинені по болотах Налибокської Пущі, мали обмежену кількість шляхів для виходу та були від району зосередження в 65 кілометрах віддалі.

Передбачувалось також необхідність обсадити м. Мир нашою залогою, бо там були зосереджені

дві охоронні сотні ворожі до нас, та дві гармати з добірною обслугою; там же було і дві команди „Кольтів“ — 12 скорострілів та відділ літаків зі скорострілами Люіса.

Щоби не загубити звязків з армійською радою, вислано туди потаємно перед комітетами кінну стежу — три верхових та пять піших.

В перших днях листопада напруження досягло найвищого степеня. Комітети повели явну агітацію проти Українців між частинами — як Сибірськими так і Туркестанськими, закликаючи до розброєння Українців, на що корпусна рада відповіла зарядженням гострого поготівля та наказом до Українців не йти в окопи першої смуги.

Другого листопада корпусна рада разом із звязковими від полків зібралась до одного будинку в містечку Мир, де розташувалась як бойова одиниця — чета; впорядкувала чергу на варту, поготівля, тощо.

Будинок був недалеко західнього виходу з м. Мир, коло якого були порожні землянки, які після наших плянів мали бути використані на випадок українського зосередження в Мирі.

Було вже дуже холодно і вдарили морози. Нам не давали палива для помешкання української ради, не давали ні ліжок, ані нічого, так, що доводилося дрегоніти на нарах зі шпиталю, які вдалося дістати випадково, добуваючи паливо. Добре, що хоч було нас 15 у низенькій кімнаті.

Десятого листопада довідалися ми про жовтневі події у Київі та набили рушниці. Дванацятого в 32. Сибірським полку була спроба розброїти українську сотню, що не вдалося, а сотня відійшла

в розташування полку та наблизилась до ударників (пробоевиків) гренадирів. Тринацятого знялась страшна метелиця зі снігом і вдарив мороз. Обледені шляхи й дроти і на наше щастя, метелиця зірвала радіо-телеграфічну стацію в штабі корпусу.

В ночі з 14, на 15, листопада біля 2-ої години, крізь завивання метелиці почули ми оклик нашого вартового, а опісля показалися в дверях дві постаті запорошені снігом і змерзлі, в яких ми пізнали наш кінний звязок від армійської ради. Крізь завіяне снігом вікно видно було задиханих, зморених коней, цілком спарених.

Задубілою від холоду рукою один з хлопців сягає до чобота та не поспішаючи, щось шукає за холявою. Найбільше імпульсивний пор. Андрієнко не витримує та, кламцаючи зубами від холоду, питає: „А з чим, хлопці?“ — „З бідою“ — відповідає ніколи не читавший Гоголя козак та подає зімятий папірець.

Пише В. Тютюнник — коротенько, нервово: „Радіо — депешою передано до штабу армії наказ, щоб нас негайно розброїти і провідників арештувати; наказ переслано на апарат Юза для передачі до корпусів. Я з радістю виїжджаю з Несвіжа (там був Штабарм) й буду нелегально біля Минська. Думайте про себе самі. Раджу знову перейти до IX корпусу, але ж вам виднійше... Здається, починається війна проти України“.

Коротенька нарада Корпусної Ради. Головує Андрієнко. Запитання — чи коритися Москві чи ні? Одноголосно: — ні!

Чи здобувати шляхи до дому зброєю? — Одноголосно: — так! Чи визнати як команданта полку

полковника Петрова? — Одноголосно: — так! Голова Ради звертається до нововизнаного команданта і витягаючись по військовому голосить: „Ждемо приказу, батьку!“

Наказ диктується і записується усіма членами ради: „Москалі хочуть нас розброїти. За згодою корпусної ради до призначення від нашого уряду я заступаю команданта полку, що формується з Українців III. Сибірського корпусу.

Плян зосередження полку почати виконувати негайно. Найближші сотні 7. Сибірської дивізії повинні якнайскорше прибути до штабу полку (західній вихід з Мира)“. „В разі перешкоди ужити зброї“.

Піший звязок хутко розбирає пакетики, перевіряє, чи набиті кріси та зникає серед сніжної хуртовини.

Сотні, що відходять з Сибірських дивізій, дістануть усі наказ до ранку. Але як же Туркестанці?

Командант полку сам йде попробувати передати наказ телефонічно. Помешкання корпусного комітету (штаб дуже далеко 2 версті від містечка Мир, на фільварку і там кращий порядок); коло телефону куняє вартовий член комітету; беру трубку: ...„Центральная? — 7 Туркестанська... Туркестанці? К телефону живо члена дівізіоннаво камітета Борченка — будіть!“

Вартовий член комітету прокидається, тре очі, питає: „Щто ето Ви, товариш, так поздно разговаривать придумали, што вам гарит?“

„Завтра собираюся дамой поехать, так нада предупредіть“.

„От ещо не спітса, — люді!“

„Борченко при телефоні?“

„Так“.

„Сталося так, що після пляну ч. 2. треба робити! Без згоди робимо: починати негайно в ночі. Про виконання донести. Як перешкоджатимуть, бити. Добраніч“.

„Спокійної ночі, товаришу“.

„Ето ви по хохлацкі? — Да, там свой человек паймьот“.

Не починало ще на день благословляться, як підійшли перші українські сотні і вирядились біля землянок. Ще мело.

Після коротенької промови команданта, що вияснювала ситуацію, сотні підтвердили рішення, щоб не коритись.

Швиденько пішли дозори (стежі) — понесли на руках скоростріли, а решта почала займати холодні землянки та шукати палива.

Виявилося, що склад палива, очевидячки з огляду на холод, був покинений вартою — тож поставили ми свою та зпалили грубки.

На світанку коло 7. години повідомила телефоном українська рада Туркестанської дивізії, що всі сотні вже вирушили, що в дивізійному комітеті паніка, що телефонічна лінія на контрольних стаціях перехоплена, телеграф зіпсутий і все йде гаразд.

Я слухав повідомлення в присутности вартового члена, який приймав кореспонденцію і обдивляючи аероплянові скоростріли, що стояли очевидно для паради в кабінеті голови комітету, я підсміхався з людей, яким не спиться.

В комітеті я залишився, і ждав на дальші події. Коло 9. години вранці явилось начальство — голова та секретар.

Поздоровкались.

„А ви, таваріш, апять с петухамі в камітетє?“

„Што ж делать, у нас очень халодно“.

„Вольно же вам, не хатіте занімать то, што дають, всео вам надо, всем вместе, пеняйте на себя“.

„Пеняю, да нужно“.

„Пасмотрімо почту, — ви допоможіте, таваріш?“

„Ахотна“.

Голова роздивляється, передає декілька депеш про спинення дезертирів, демобілізацію, читає якусь довгу депешу, відкидає на бік, пробурмотівши „інтересно“ та подивившись у мій бік.

Радимо з пів години про способи виконання різних завдань, а тимчасом у вікно бачу, твердо відбиваючи ногу, проходить стежа з двома ниточками, такими тоненькими, жовтою та блакитною на лівому рукаві, що в нікого й увагу не зверне.

Нарешті простягає він „інтересную“ депешу, посміхаючись: „што об етом скажете, товарищ?“

Нечитка печать юза, — приблизний зміст: „Зогляду на визиваючу поведінку Центральної Ради є небезпека відкликання нею з фронту „українізованих“ частин. Наказується такі відділи розформувати, повернувши людей до їх попередніх частин. В разі незгоди розброїти та розформувати силою. Визначніших українських провідників відправити під багнетом (охороною) до штабу фронту в Минск“.

„Ну, скажіте? позовьоте нашу раду посоветоватса?“

„Це зайва справа, я можу сам дати відповідь, бо я призначений тільки що в ночі командантом цієї української частини, що формується з Українців III. Сибірського корпусу“.

„Ето ви по каковскі загаварілі?

„По українськи.“

„Інтересно. Ну, і што же?“

„Полк збирається в Осиповщині і не годиться повернути до російських частин“.

„То єсть, несогласні?“

„Так.“

„Ну, в таком случае я вас, товарищі, арестую.“

„Чекайте но (швиденько кладу руку на один зі скорострілів Люїса поза моєю спиною), подивіться ось сюди до вікна...“

В саме вікно, зі стріхи протилежного дому, спокійно дивляться два „Максими“.

„Што ето за пулемйоти?“

„Українські!.. А тепер, будь ласка, підемо на двір...“

При виході двох вартових, на дворі при гарматах два другі, всі віддають шану рушницями, що тоді не було вже в моді.

„Здоровенькі були!“

„Здорові були, батьку!“

„Ну, хто кого заарештував? Ну, підемо краще тепер до комітету та погодимось...“

„Председатель“, змінивши тон, просив дозволу порадитись із комітетом.

Радилися цілу добу. Їздили до 25. Сибірського, влаштовували мітінги і дістали відповідь, що битися з Українцями на разі „не желают“.

А тимчасом до місточка Мир збиралися все то нові сотні, що підходили з піснями та розгорнутими жовто-блакитними прапорами.

Бувші Туркестанці донесли, що спокійно закінчили перший перехід і стали на відпочинок в 25 кілометрах від Мира.

Ранком 16-го підписали умову — голова комітету та командант 25. Сибірського полку, бувший „підпрапорщик“ з одного та командант українського полку та голова корпусної ради з другого боку про те, що Українці формують полк, який стає в районі Осиповщини. Він дістає все необхідне зі складів III. Сибірського корпусу й до одержання інших розпоряджень від свого уряду складає загальну резерву російського корпусу, допомагаючи останньому в разі наступу з боку Німців.

Умова складена у двох мовах і має уважатись військовою тайною. Того-ж дня після підписання умови явився командант українського полку в корпусного команданта для затвердження тієї постанови. Тут відразу не пощастило. Довелося вислухати багато докорів за нестаршинське поведення, тощо, але остаточно прийшло до згоди, що ранком 17. листопада українські куріні мають передефілювати перед штабом корпусу в цілі перегляду і там вирішиться про дальше їхнє призначення. І дійсно, перегляд був днем слави для Українців. Справність, військовий порядок наших серед загальної дезорганізації російської армії вплинули так, що командант корпусу дуже дякував за утворення ще одної „надійної частини“ (за першу числили пробоевиків) у корпусі та згодився підписати наказ про формування полку.

Таки зараз по перегляді, балуючи по глибоких снігах, відійшли сотні в район зосередження і не доходячи до Осиповщини побачили, як чорним шнур-

ком тяглися зі заходу Українці Туркестанської дивізії, над якими розвівалися жовтоблакітні прапори.

Опівдні 18. XI. надтягли й останні сотні сибірських Українців, що не здужали прорватися крізь ворожий 25. Сибірський полк та мусіли відходити поуз залізницю.

Вкінці полк зібрався і пішло горячкове його впорядкування; бракувало всього: возів, коней, грошей, їжі і не було надії, що покорений силою комітет III. Сиб. корпусу дасть все добровільно. Почалось заосмотрювання полку. На стації Осиповщина була база III. Сибірського корпусу та магазину. Провірено варту, а коли показалося, що вона стоїть погано, змінено її українською. Недалеко стації були розташовані дві польові хлібопекарні, з яких одна вже не працювала з браку робітників. Полк узяв її під свою управу та почав обслуговувати своїми робітниками.

Коли командант полку приїхав до штабу штурмовиків та переконавшись, що вони цілком розкладаються й дезертирують та що їхній штаб не буде нічого мати проти експропріяції обозів, — 19. XI. зробили „атентат“ та без бою відістали необхідні вози.

На 24-го XI. закінчили реєстрацію козаків та старшин полку. В реєстр затягнули 126 старшин 621 підстаршин і 2.986 козаків. В полку не було ж а д н о г о лікаря, так що місця лікарів довелося обсадити „фельшерами“ та навіть фельшерицями“. Кадрових старшин російської армії з передвовними кваліфікаціями не було ні одного, крім команданта полку.

Всю цю масу українських вояків поділено на 3 куріні по 6 сотень піших та по одній скорострільній в кожному. Біля штабу полку залишалася, як охорона, штурмова (пробоева) сотня (яка вийшла з 25. Сибірського полку). Були сформовані і всі потрібні технічні сотні та команди, по вимогам тодішньої російської армії так, що полк уявляв собою закінчену боєву частину.

Бракувало ще грошей. 25. XI. виїхав командант полку з невеличким відділом до містечка Мир, бо не дивлячись на всі обіцянки, що слали телефоном комітети і начальники, нічого не надсилалося, без грошей же не міг полк покинути свого розташування біля магазинів Осиповщини та рушити в разі потреби на Україну.

В Мирі члени комітету зустріли прибувших настільки радісно, що це викликало сумнів. Але радість ця зменшилася, коли командант повідомив, що коли він не вернеться до полудня 26. XI. до полку (штаб полку в селі Курилівці 40 кільом. від м. Мир), то полк прийде за своїм командантом, з усіма наслідками такого приходу.

Ця заява вплинула так, що голова комітету відрадив командантові полку лишатись в окремому помешканні, ранійш йому визначеному, та запросив його до своїх апартаментів.

Рано на другий день гроші, хоч і не без торгів, були видані і командант полку виїхав до своїх.

Тимчасом у полку з розпорядження поміщика команданта полку, сотника Андрієнка, скликано опівдні нараду всіх командантів сотень, курінних та по двох вибраних від козаків кожної сотні і фахової команди, щоби передати рішення, що робити

вразі, колиб не повернув командант полку, а також для вирішення дальшої поведінки в разі його щасливого повороту.

Врешті командант полку повернув і почали радити, що робити. Загальний настрій був пробитись зі зброєю на Україну і просити там уряд, щоби полк залишено на віки, як кадровий полк української армії.

Після пропозицій штабу полку, полк вирішив прийняти назву як свого шефа — кошового отамана Костя Гордієнка, як рішучого й свідомого ворога царя Петра I., борця за незалежність і за демократичний устрій України, який в найтяжших умовах не склав ніколи зброї.

Цією постановою полк народився та прибрав своє ім'я, яке проніс через увесь тернистий шлях нашої визвольної боротьби.

Ще з 22-го XI. почали ми розвідку, щоби виявити, що робиться довкола та відшукати нашу армійську раду.

Дня 27-го листопада виявилось, що крім Поляків — 2 сотень уланів, які стояли між нашим штабом та Несвіжем і Гренадирського куріня імени Наливайка, що був розтащований 8 кільом. на південний захід в околицях залізничної стації Мир, стоїть ще на Слуцькому гостинці у селі Синява також самочинно сформований полк імени Шевченка, який відокремився зі складу 24. російського корпусу та має до 1500 багнетів, але тільки 20 старшин воєнного часу. Щодо IX. корпусу, який стояв проти Барановичів, між залізницею на Минск та м. Ляховичі, то він хоч справді мав українську більшість,

але був у стані повної деморалізації та розкладу. Старшини там здебільша Росіяни, а то ще гірше „малороси“, тому і прірва між ними та вояцтвом (що була теж велика навіть у одноплемінних московських гренадирів) в IX. корпусі підсилювалась ще національними різницями та утворювала ґрунт для ексцесів й масової дезерції. На цей корпус годі було числити.

II.

За самостійну Україну. Союз із Німцями. Прорви на Україну.

Вже своїм революційним відокремленням Українці із західнього фронту російської армії стали на становище майже ворогуючої сторони, тому зрозуміло, що вся наша поведінка того часу може бути схарактеризованою одним словом — „поготівля“.

Варти та стежі на поблизьких залізничних перестанках — озброєні застави зі скорострілами, висунені в сторону шляхів, які ведуть до району зосередження, повна непевність завтрашнього дня, а головно повна відсутність директив та вказівок. А проте російська влада почала низку спроб проти національних частин. Дня 29. листопада були розброєні сусідні з нами дві сотні польських уланів, а ми довідавшись про те вислали до них три вози зброї зі складів штурмовиків та складів III. Сибірського корпусу, яких ми були повними господарями.

1-го грудня з Несвіжа в напрямку на Осиповщину були вислані 2 сотні 25. Сибір. полку з панцирним дівізіоном та гарматами. Одночасно з містечка Мир мали виступити збройні відділи до 1000

багнетів різних частин теж з гарматами. На Столпці прибули відділи Червоної Гвардії з Минська.

Одначе Несвіжську групу цілковито несподівано розброїли Поляки (яких вважали розброєними) — група з м. Мир відмовила послуху, а червоногвардійці не прибули. Але ясно було, що те, в чому не пощастило нині, може вдатися завтра.

Нарешті 3. грудня надійшли звязки від Василя Тютюнника з інформаціями про III. Універсал і про плян, знову утвореного з армійських рад західнього та північного російських фронтів, революційного комітету, — прорватися на Україну.

Проектувалося: створити збірну дивізію з Гордієнківців — курія Наливайка і Шевченківського полку в Синяві, командування якою мусів обняти я. Ця дивізія мала захопити та вдержати всі стації на зал. шляху від Столпців аж до Синяви. За той час 45 російсько-українська дивізія, яка перетворилась у 5. українську дивізію, мусіла наступаючи з півночі опанувати Минськ, там навантажитись, та проїхавши вище згадані стації мала захопити Лунинець. Тоді мала виступити і збірна дивізія, щоб перейшовши Лунинець взяти Сарни і пропустити 5 дивізію на Україну.

Плян був не тяжкий до виконання, якщо взяти під увагу розклад російських частин, але у нас теж не все було гаразд. Годі було створити з окремих складових українських частин західнього фронту, вищу одиницю, бо перш за все не було відповідного старшинського складу.

Революційно відокремлені Шевченківці були по суті аморфною масою, в яких вже почався розклад на ґрунті боротьби за владу, між якимись двома „прапорцями“, які претендували на посаду ко-

манданта. Цей полк держався тільки зусиллями полкової ради, з якою довелося зноситись, але вона, прищіпивши полкові український патріотизм, не знала, на яку ногу ступити в питаннях організаційних та військово технічних.

Гренадирський курінь Наливайка був міцною організованою одиницею, але його командант — кадровий старшина — чути не хотів про прорив і „руйнацію“ вже безнадійно розкладаючогося фронту російських військ. Його впертість викликала те, що коли Наливайківці довідалися про нашу підготовку до прориву та спостерегли нерішучість свого командування, перестали вірити йому і не виконали наказів навіть тих, що було зв'язані з проривом.

Якби там не було Гордієнківці 6-го грудня почали підготовку до виконання наказу. Повели розвідку на стаціях Мир, Осиповщина, Столпці — намічались завдання, розділювалися ролі. — Кожний сотенний знав, куди має рушати — що робити. Навіть одну зі сотень першого куріня пересунено до стації Мир, а то за згодою та допомогою команданта цієї стації, який не міг дати собі ради з демобілізованими, що просто були дезертирами.

Згодом туди пересунено ще одну сотню та два скоростріли. Між 11. та 13. грудня ці дві українські сотні мусіли в алярмовому порядку вирушити до містечка Мир, бо там прийшло до жидівського погрому, який почав дезорганізований натовп салдатні.

Із цим погромом не могли дати собі ради комітети. Вражіння від нього було таке велике, що один з ідейних большевиків, яких так було мало, бувший каторжний за політичний терористичний акт

— Сергій Конів, який був комісаром комендатури Мир — застрілився.

Наші хлопці під орудою помічника команданта полку сотника Андрієнка живо вичистили Мир від зайвого елемента та зробили порядок.

Корпусний комітет доніс про цей факт повідомивши, що частини, які удержали ще порядок, припинили погром. На те донесення прийшла депеша від „главковерха“ Криленка такого змісту: „Товарище, которіє сахранілі революціонную дісципліну і панімают, что только порядок і солідарность всех трудящихся обезпечит нам завоюванія ревалюції, ставлю в прімер Революціонной Армії. Від єя ліца благодарю салдат і командіров полка прекратівшаго пагром у Мірі“.

І це писалось на адресу представників „жовто-блакитної контрреволюції“.

Діяльність підготовки прориву на Україну підтримувала морально полк серед розбурханого моря пристрастей та дезорганізації.

Большовицька агітація велася в межах полку вперто та настирливо. Козакам вказували, що вони мають на чолі старшину генерального штабу явного контрреволюціонера, що Центральна Рада є лишень збіговиськом дрібної буржуазії, яка тільки тимчасом надягнула червону маску, щоби розвалити єдиний фронт всіх трудящих.

Ішла вперта пропаґанда проти командного складу, який всупереч революційним наказам не є вибраний масами, тільки що найбільше комітетом.

Останній мотив мав найбільший вплив у рядах полку, так, що вже 5. грудня були випадки спротиву проти наказів, і тому 10. грудня командування полку видало наказ про перевибір усіх начальників, який

доконано 11 — 12. грудня. Всі начальники були перевибрані наново на своїх попередніх місцях...

Про перехід на виборний принцип повідомлено корпусний комітет, який радо привітав поглиблення революції „у товарищай Українцев“...

Найтяжше всього було питання з демобілізацією. Попри розташування полку проїздили переповнені ешелони, з фронту проїздили батареї, що відходили в половині складу гармат, щоб облекшити прохарчування коней, проходили окремі групи свавільно демобілізованих домів ділити відвойовану революцією землю, а з України приходили відомости про те, що військовий міністр Порш теж оголосив повну демобілізацію.

Настрій „до дому“ був такий міцний, що здавалось приїзд на рідну землю буде смертю полку. Одинока надія ще в тому, що козацтво мало горяче бажання дійти зі зброєю до „своєї“ влади, щоби її, або привітати, або коли вона справді реакційна... розігнати.

Нарешті 14-го грудня дістав я наказ на 15. захопити стації для пропуску ешелонів 5. дивізії і ранком 15-ого українська варта, без усяких ексцесів і збройного спротиву, обсадила стацію Столпці-Осиповщину, Мир. Але гренадири Наливайківського куріня мітінгували, висловили недовіря командуванню і не виконали наказу. Зі Шевченківцями сталося ще гірше; спроба захопити Синяву не мала успіху і Росіяни почали зосереджувати проти них свої сили.

Дня 16. грудня, під вечір, через Столпці проїхав перший ешелон 5. дивізії, але... розброєний.

Не знаю, хто так впорядкував, але ця дивізія по панськи ешелонами, а в Мин-

ську її зустріли відділи червоної гвардії та спокійно несенько розброївши у вагонах відправили дальше.

На стації Столпці командуючий нашою залогою запропонував командуванню та козакам 5-ої дивізії озброїти їх із наших запасів та запасів Осиповщинських складів зброї, але ті рішуче заявили, що їх і так везуть на Україну, де зброї досить...

Цей випадок вплинув достаточо розкладаючо; до того ще в розташування 3. курія полку прибули якісь два люди, які нібито мали посвідку від військового міністерства України та передали, що українська влада не бажає бачити таких „самочинних“ формацій, що створилися на фронті з російських частин, а формує нову українську армію, так, що для тих Українців, які є в російських рядах, найкраще вертатись найскорше домів, де їх вже пляново притягнуть до української армії...

Чи треба ще зясовувати, що сталося?...

Сотні полку 17. та 18. грудня мітингували та винесли рішучу постанову: „демобілізація домою“.

Годі було протиставитись стихії, треба було вибирати: чи зберігти бодай вигляд організованности, чи викликавши ексцеси все одно лишатися без людей.

Як не тяжко було, але 18. грудня видано наказ про демобілізацію полку, в якому зверталось до всіх свідомих свого обовязку перед Народом Українським старшин та козаків із закликом не здавати зброї, а виїздити на Україну зі зброєю з тим, щоби здати цю зброю тільки українській владі. Тих же старшин та козаків, які вважали для себе негідним покинути боротьбу та дезорганізовано потайки продиратися домів, та хто своєю честю уважав

прийти до своєї влади, як частина і принести їй свої кріси та скоростріли, своє ім'я полкове, щоби вона рішала як повестися з полком далі, — тих закликали лишитися під полковим прапором до кінця та пробиватися на Україну.

Почалась демобілізація. До штабу полку зносили та звозили зброю, вози, амуніцію.

В стодолах фільварку складали цю покинуту зброю, а її було багато, бо полк перебрав від дезертирів та розклавшихся штурмових полків усе їх майно, щоби взяти його зі собою на Україну. В інших стодолах та клунях громадили амуніцію, а на толоках довкола лаштували у великий табор вози.

Сортовано коні: найліпші залишилися до походу, інших випускали на Божу волю, бо не було рук, ані їх харчувати ані доглядати.

Шкода було бідної тварини. Її таки засуджувалось на голодову смерть. Видовище вихудлого коня, що з голоду обмикує стріхи, чи обгризає плоти і паде трупом біля них — було звичайним малюнком російської демобілізації на всьому ближньому й дальшому запіллю, по задах армії.

Село не могло вмістити всіх покинутих коней не годно було їх прохарчувати, а в тойже час в глибині держави орали людьми й коні були на вагу золота. Але як вбеш у голову такому „демобілізованому“, що треба взяти, та довести на Україну коня! До дому тай годі! а про коней мусить подбати старшина. А як?

Тяжко, але всеж таки не дезерція, — не хаос. Демобілізуються по черзі; хто бере зброю, дістає посвідку з правом везти її та підписує зобов'язання здати її правній українській владі.

Треба було ще якось упорядкувати залишення тої зброї, що її складено в штабі полку і всього майна, що його лишалось. Пощастило знайти представників революційної білоруської влади та їм здати все, що лишалось за реєстрами та поквітуваннями.

Одн часно з наказом про демобілізацію зроблено по сотнях плян адміністративно - господарчої підготовки для прориву: для всіх, хто йде на прорив, взяти хліба та харчів на 10 діб, скільки змога набоїв, але що найменше 200 на рушницю, 30 тисяч на скоростріл, зайві чоботи, які пощастить дістати і теплий одяг. Брати скільки мога більше возів, щоби значна частина козаків могла їхати. Посадити на коні скільки вистарчить сідел та здатних верхівців.

Демобілізація посувалася швидко. Збільшувались запаси зброї у стодолах, чорніли все нові та нові чотирикутники залишених возів (звозилося майно українського та двох російських „ударних“ полків). Блукали все нові та нові череди безпритульних, голодних коней — кістяків. Попри штаб полку проходили групи демобілізованих частинно зі зброєю, яких вели теж демобілізуючіся старшини.

Безнадійність та зневіра стискали серце тих, хто надриваючись працював в штабі полку, щоби кермувати тією агонією частини; здавалося, що нікого не зістанеться, щоби рятувати бодай честь того імени, що ми собі прибрали на шефа : імени кошового Костя Гордієнка.

Сумно сидів гурток штабових старшин та козаків у напів - темній салі старого панського будинку литовського типу фільварку та слухав гри адютанта полку на плачучому старому фортепіяні

(Олекси Григорієва нині вже покійника, що вмер під час визвольної боротьби на сухоти як командант бригади Київської Дивізії). Плакали пісні про зруйнування Січи — про неволю недолю.

Стало тихо. І в цій тиші писар полку козак Іваненко висловив загальну думку: „чи залишиться хто бодай прапор, домів віднести“?...

Спокійно на це відповів командант полку, що як інших не буде, то він відвезе — кінь добрий, якось пощастить.

З несподіваним поривом зірвався з місця на своїх зраних ногах сотник Андрієнко і сказав: „анумо поклянемося усі один одному, що не зрадим імени полкового та підемо всі, хто тут є на пробій!“...

Пятнадцять чоловік встало та протягнувши один одному руки поклялися пробитися збройно до Київа, та не скласти зброї, аж поки не переконуються, що Центральна Рада є справжнім виявом волі Українського Народу, тоді мають її накази виконувати.

Поклялися, а за вікном жалібно їржав голодний кінь та хрускали кроки вартового коло стодоли повної амуніції та крісів.

Події розвивалися швидко. Росіяне довідавшись про почату нашу „демобілізацію“ та про те, що українська варта вийшла з Осиповщини — заняли міцно цю стацію та висунули пішу та кінну розвідку в напрямі разташування полку. З Несвіжа теж почали підходити їхні стежі. Ось чому 21. грудня видано наказ решткам полку, що вирішили йти на пробій, чи які не поспіли демобілізуватися, щоби зосередились до м. Пісочне близше до станції Столпці,

яка ще була в наших руках і де всідали до проходячих потягів наші демобілізовані.

Ще 20. грудня дуже потепліло, почав танути сніг, а у вибоях доріг показала вода. Тому пересування навантажених возів йшло дуже повільно та щойно під вечір 22. штаб полку перетягнувся до Пісочного.

Прибувши туди ми довідались, що наша варта на станції Столпці збита червоною гвардією, яка підійшла з Минська та що всі наші демобілізовані арештовані у станційних будинках.

Цікаво, що до таких же демобілізованих та просто дезертирів із російських частин, які переповнювали всі потяги, подібних репресій й не думали вживати.

Вночі з 22. на 23. організована була виправа з Пісочного в 150 козаків при 2-х скорострілах, яка на світанку 23. заатакувала Столпці, вибила з відти червоних, та всадила до потягів усіх наших демобілізованих.

Тимчасом наше становище в Пісочнім ставало непевним. Не кажучи вже про те, що ворожі стежі та розвідки натискали з боку Осиповщини та Несвіжа, що червона гвардія, відступивши зі Столпців, невпинно шукала змоги їх знову зайняти і що в самому Пісочному почалась проти нас акція. Невеличке село Пісочне щось коло 120 — 140 домів мало до 20% жидівського населення, яке провадило невпинну агітацію серед запільних частин гренадирського корпусу, що заповнювали більшу частину домів, в самім Пісочнім і околичних селах.

З менту прибуття штабу полку не вгавали мітинги на вулицях, на площі перед церквою, по шинках і стодолах.

Темою отих мітингів була боротьба з контрреволюцією, з тими, хто не слухав безоглядно совітської влади; — в своїх промовах агітатори весь час ставили запитання: „хто вони оці Українці: вони втікають із фронту під проводом вовка в шкурі вівці — старшини генштабу, що одурює вояцтво, щоби вони перешкоджували обороні революції. „Що за Україна? про неї ніхто не чув і не знає, це тільки вигадки. Кожний чесний борець за революцію мусить розброїти тих задурених робітників і селян, щоби вони не пролили з дурноти братерської крові, а тих, хто їх дурить, треба розстріляти“.

Зверталися агітатори та салдатня із запілля армії до наших козаків дратуючи їх і вибухали спори то там то тутки. Треба було величезних зусиль, щоби вдержати Гордієнківців від ужиття зброї. Двічі мені самому довелося спинити своїх хлопців, які вже тягли скоростріли, щоби розігнати ворожий мітинг, на якому їх ображали. Всі начальники Гордієнківців доводили, що ми мусимо тільки боронитись, а не нападати та піддаватися провокації до зайвого пролиття крові.

Після випадку в Столицях істички з червоною гвардією, в якій пролилась таки кров, становище стало таким напруженим, що один випадковий стріл напевно був би викликав бійку.

А тут же наближалися свята; жиди шинкували горівкою та вином, які набули в „демобілізуючихся“ тоб то розкрадані по військових лічницях.

Українці здержували можливість ворожих вибухів лише тим, що твердо вдержували озброєними відділами зі скорострілами два виходи із села в напрямі на Несвіж й на Столпці та будинок священника що біля церкви. Невпинне патрулювання по селі відривало багато людей, а головню вся ця напружена атмосфера не давала ніякої змоги перевести якунебудь організацію полку, тих людей, що залишилися в окремих сотнях та курінях після демобілізації. Штаб не знав навіть, чим він розпоряжає, бо все було в русі, службі та поготівлі.

Ранком 24. після коротенької перестрілки, червона гвардія загрожуючи обходом вибила наші частини зі Столпців, що підняло і без того піднесений настрій у Пісочнім. Після полудня російська кіннота з боку Несвіжа пройшла попри Пісочне і безумовно звязалася з Столпцями. Треба було щось робити.

Тяжко було з цілковито невпорядкованими козаками, зденерованими та перетомленими, з дезорієнтованою старшиною, ризикувати на рішучу акцію, щоби пробитись у напрямі на Несвіж — в найкоротшому напрямку до Шевченківського полку в Синяві: в Несвижу був же штаб II. армії з поважною охороною. Тимбільше годі було вирушати в бік Осиповщини чи Столпців, бо це віддаляло би нас на північ у цілком вороже окруження. Лишався один шлях на схід на ліси малого Полісся — в напрямок на м. Купин в обхід Несвіжа, але на цьому шляху була ріка Німан, без мостів і з непевним, як довідалася наша розвідка, ледом.

Але що ж було робити? Наші розвідчики, що користуючись хаосом, який панував поміж російськими частинами, були майже на всіх їх мітінгах і на-

радах, доносили, що на кутю (Святий Вечір) проти полку буде збройний виступ у самім Пісочнім та що цей виступ має підтримати іззовні російський відділ. Завважено присутність матросів червоної гвардії в Пісочнім, які приїхали очевидячки, як звязкові зі Столпців. Одна зі сестер жалібниць, що була при полку на посаді лікаря, побувала на дуже таємній нараді комісарів Пісочного та червоногвардійців і принесла повний плян нашого майбутнього розброєння, яке мало відбутися в півночі на 25., коли то сподівалися зменшення поготівля задля святкування Різдва. Одночасно з внутрішнім виступом мали підійти і червоно-гвардійці зі Столпців.

Треба було оминати цього розброєння, а тому треба було відходити на слід, числячися з тим, що так-сяк пощастить переправитися через Німан.

Неспокійна була Різдвяна ніч для Гордієнківців. У темноті, малими гуртками почали тягнутись через Пісочне на схід вози навантажені хлібом і набоями. Тяжко зі скрипотом, перетягались вони через Колдобину, що була на східньому виході з Пісочного і зникали в пільмі та мряці. Все Пісочне гуло паними співами та лише в українському куті було тихо, бо люде сиділи по хатах у повнім поготівлі з крісами в руках, чекаючи на свою чергу до відвороту.

Повне поготівля заряджено і в штабі полку, де поміж двома телефонічними апаратами з озброєними телефоністами стояла маленька ялинка слабо освітлюючи шабашовими свічками невелику кімнату, до якої що 10—15 хвилин входили Гайдамаки з донесеннями: — „Здорові були батьку! З кутею! Сотні з Осиповщинського кінця вирушили“ — „Святий Вечір батьку! дозволь від попа забрати скоростріл?“

„З Різдвом! стежі зі Столпців вернули — кажуть Москва вже вирушила“.

Коло півночі щось підозріло стихли співи, але до того часу виїхав із села останній український віз та почав відходити штаб збираючи останні стежі з двома скорострілами „Люіса“.

Коли виїздили останні верхові з Пісочного, десь ніби видніли на бруднім снігу, на площі, якісь постаті, що прямували і до попівського дому і в на прямі виходу на Столпці. Там, у тому напрямі раптом зірвалася коротенька стрілянина, протактав кілька черг скоростріл і також раптом усе стихло, наприкінці неясним гомоном голосів і викриками.

Пять кілометрів вузької снігової доріжки цілком розбитої возами — оклики варті і маленьке сельце все забите кіньми, возами, людьми, коло нього в невисоких, але стрімких берегах біле пасмо ріки Німана зі сталєво-чорними плямами та смугами незамерзлої води, на ньому сам-там світиться вогонь, рухаються тіни... Це гайдамаки обстукують місця, де лід надійніший: підстелюють слабші місця викладаючи їх соломною, сухим очеретом та гіллями.

До п'ятої години вже майже готовий покручений шлях поміж прогалинами та полонками; лише у двох місцях непевно: — кінь ще пройде, але з возом буде тяжко, може й втопитись. Над самим ранком раптом вдарив мороз і вкрив білим пухом інею і солом'яні дахи кількох хаток села і високі сосни та ялиці понад берегом і коней і вози і куняючих під возами, з браку місця по хатах, Гайдамаків, які хоч і звонили зубами від холоду, та дякували Богу за несподіваний мороз і його допомогу. За яку годину, в перших червоних промінях сонця, потягнули-

ся гадюкою вози через Німан підпомагані пішаками у той час, як кіннотчики вартували шляхи на Пісочне.

Останні вози втягнулися до ліса на східньому березі Німану. Відходять ховзаючись на леді кіннотчики. Іздці злазять із коней, декілька бомб для зруйнування дротяних перешкод падають на слабі місця льоду. Глухі вибухи і розбитий лід пливе за водою відіймаючи шлях для можливого переслідування.

Широкий нерівний шлях йде вгору правим берегом Німану в напрямку на Купин перерізуючи на перших 3-х верствах високий старинний сосновий бір весь вкритий білим інеєм, червоніючим і виблискуючим під першими проміннями сонця. На шляху йдуть наші вози в цілком випадковій порядку, перемішані з муніційними скринями, скорострілами, з пішими козаками та верховими.

Нарешті перша нагода, коли після „демобілізації“ і розкладу можливо підрахувати сили. Валка спиняється. Всіх крім погоничів на возах викликається вперед і під дахом засипаних інеєм сосон, на морозі, складаються списки полку, провадиться поділ — впорядкування. Залишилося старшин різних степенів 21, піхотинців 420, кінних 35, погоничів, на возах 78; скорострільів Максима 6, Кольта 4, Люїса 8; возів господарських 60, скорострільних 6, муніційних 12.

Полк поділено на чотири піших, одну кінну та дві скорострільних Максима та Кольта сотні. Призначено командування, зорганізовано немуштрову сотню. Через півгодини із ліса витягається вже не обоз з людьми, а готова до бою частина, яка прикривала що правда дуже великий обоз, але конче

необхідний, з огляду на далекий шлях, на якому год було числити на нормальне постачання.

Відразу, по виході з ліса, наткнулися ми на прояви тієї „демобілізації“, що відбулася в російській армії: застрягла в замерзлому болоті і стояла нахилившись на шляху цілком справна 42-ка гармата, а коло неї лежали два здохлі вихудлі коні. На селі в 1^{1/2} кілометра від ліса знову найшли покинуту „канцелярську повозку“ 12. важкого мортирного (моздірного) дивізіону, з якої взяли блякети та печатку, щоби використати на дальшій шляху.

Перший день проходу пройшов спокійно. Ми йшли то по лісах—вільхових, березових, густих та великих, які були першими вістунами Полісся, то відкритими засніженими полями і пройшли декілька сіл, причому в тих, через які шлях йшов із заходу на схід, полк зголошувався як українська частина, що йде на Луцьк—(штаб III. армії), а в тих, через які доводилося йти з півночі на південь, йшли вже як 12. важкий дивізіон, що тягне за сіном у Полісся.

Ті місця, куди ми йшли, були від фронтової смуги 40-50 кілометрів поза гостинцями, далеко від залізниці, а тому жадного війська там не було і життя йшло там майже нормально.

Цікавий цей край що до складу населення та що до його психології. Тут перемішалися елементи білоруські, польські, литовські та татарські (рештки Ліпківської орди). Останні осіли тут на прикінці XVII віку, і цілком затратили вже свою мову, залишивши собі тільки давню віру предків та деякі звичаї. Будинки кожного з тих народів, по зовнішнім вигляді і по внутрішнім, відрізняються один від другого, не кажучи про поведінку та відношення.

Присутність в оселі Ліпків зразу зраджувалась невеличким будинком мечету з маленьким півмісяцем на горі. Ліпківські хати теж відразу кидались у вічі спічастим дахом вкритим деревом з повислими стріхами, які утворювали криту балюстраду довкруги хати. Кидались у вічі також окремі стайні, бодай на одного коня, пристроєні до хати в той час як інший товар мав окремі хліви. Внутрі Ліпківської хати пересічно дві кімнати, з яких перша незамешкала і вкрита килимами, друга має ослони (канапи), яких уживають як ліжка. Широка піч опалює обидві кімнати, при чому вариться з боку другої кімнати, але не на відкритій плиті, а в печі, яка вироблена на спосіб грубки. В ночі ліпківське помешкання освітлює каганець з баранячим салом.

Литовські, польські та білоруські хати мало чим різняться по зовнішньому вигляді; може тим, що перші дві нації мають хати більшого розміру та дуже часто мазанки, в той час як білоруські виключно з деревляних колод. Всі хати цих трьох національних груп покриті солом'яними дахами, причому у Литовців та Поляків солома кладена дещо охайніше. Зате внутрі мешкання значно відрізняються між собою.

Перше що звертає увагу в литовській хаті, це великий передсінок майже порожній, тільки з декількома скринями попід стіни. В передсінку обов'язково порозвішувані всякі черепи — коров'ячі, лос'ячі, а в найбільш заможних навіть тур'ячі з рогами. Вряди-годи зустрінеш у тому передсінку ще й стару, вже нездатню до вжитку, зброю.

З передсінку двоє дверей у кліть та покій. Покій — велика кімната трохи присадкувата з ве-

ликими бантинами, стеля чисто, набіло, вимазана. Зараз на ліво від входу, велика піч інколи з малюнками, за якою, поміж піччю та стіною, містяться парадні ліжка, великі й масивні. У тому куті печі, що звернений до нутра кімнати, вирізана трикутна неначе грубка якого 1-2 метри завглибшки та 1 метер висоти. Ця грубка, — призначена для скалок, якими ще освітлюються литовські та польські „шляхотські“ хати. Треба зазначити, що так Ліпки як і Литовці та Поляки в цьому районі вважають себе т. зв. „засцянковою шляхтою“, чим тоді, на початку революції, вони дуже пишалися.

Такий же устрій і польської хати. Вона різниться від литовської не тільки величиною передсінку (у Поляків менший), але й відсутністю прикрас із рогів та черепів, які питомі тільки Литовцям. Цікаво, що роги висять і в кімнаті, якої обстановка у Литовців складається із довгих масивних лав та такихже масивних стільчиків. Польські хати не мають рогових прикрас, зате часто можна стрінати в них „поставець“, щось на зразок мисника, тільки за склом, у якому зберігається найцінніший у господаря посуд.

Треба також зазначити, що образами святих прикрашені у значно більшій мірі польські хати.

Білоруські хати найбідніші, найменше приваблюючі зі всіх і тим бідніші, чим глибше в Полісся. Якщо є в хатині піч (а є і курні хати з вогнем просто на долівці, з доісторичним огнищем,) то вважається обов'язковим у деяких глухих селах на Полісся, які тільки два місяці на рік, коли багна замерзнуть, мають сполучення зі зовнішнім світом, що димар (комин) від неї проходить через усю кімнату підтри-

маний на глиняних стовпцях, які як колюмни ділять кімнату на два переділи, менший, де постелено під для спання цілої родини та більший, де стоїть стіл і примітивні лави; в кімнаті для спання немає з права вікон.

Що найоригінальніше в білоруських хатинах, то їх освітлення. Уявіть собі, що зі стелі, посередині кімнати, спускається щось подібне до труби (резонатора грамофону) ширшим отвором до долу; під цею трубою, на чотирьох ланцюжках завішена залізна дощечка зі загнутими закрайками. На цю дощечку кладуть соснові чи ялові, добре висушені корінці, які й запалюється. Невеликий дим, що йде від цих корінців, вилітає в трубу, якої верхній вузький отвір йде в комин. Корінці дають ясне біле світло подібне до світла газового, а одночасно добре очищують в хаті повітря. Запах від тих корінців теж доволі приємний.

Повитання чужинців, які заходять до хати, теж надзвичайно різне: щиро вітає їх Литвин, з великою повагою, але не дуже радо приймає їх польський шляхтич; по східному, мило їх приймає Ліпок і вовком дивиться на них Білорусин, хоч і вітає їх звичайним привітанням. В глухих селах, у Білорусів, нічого не купиш, бо вони звикли продавати тільки жидкам, завжди одним і тим самим, які приїзять до них врядигоди з містечок та міст. З іншими не уявляють собі можливості торгувати так, що доводиться брати самому необхідне та потім давати по оцінці гроші, які Білорусин приймає з подякою не числячи, але все не погоджується продати що небудь, кажучи, що не знає скільки воно коштує, як його продається і т. д. Інші нації цього району

продають все охоче, причому найгірше ще торгується Ліпок.

В язиковому відношенні всі ці групи одна від другої мало чим відрізняються; всі балакають по білоруськи, лише Поляки подеколи вставляють окремі польські чи пак латинські скалічені слова, яких змісту вони часто-густо самі не розуміють.

Як це не видається дивним, але в ті часи, безпосередно після виборів до Російських Установчих Зборів, національна приналежність майже точно вязалась із соціальною вдачею, дарма, що в нутрі кожної національної групи були великі різниці що до заможности та забезпечення життя. Очевидячки тут причиною була давня сугестія націй завойовників та поневолених, націй упривілейованих та упосліджених, сугестія шляхотського звання — спільности гасел, побутовщини тощо.

От чому Поляк, тієї північної частини Передполісся, здебільша голосував за кадетською буржуазною лістою; Литовець за поміркованою демократичною; Ліпки за шляхотською, а Білорусин за комуністичний список Ч: 9.

Певно тому і до нас різно ставились ці різні національні групи, вже поважно зачеплені партійною пропагандою в звязку з виборами до Установчих Зборів.

Гайдамаків страшенно дратувало те, що „кадетські попихачі“ чи „дворянська глупота“ все рахували нас своїми прибічниками.

Це все викликало зайві розмови між Гайдамаками і було для них зайвим доказом, що Українська Центральна Рада є нібито витвором буржуазним та що завданням полку будуть бої за інтереси працюю-

ючих на Україні проти різних захватчиків влади. А разом із тим доводилося також показувати зуби тим селянам, які були за „списком Ч: 9“. Не буду додержуватись хронологічного порядку в своїх споминах і дозволю собі змалювати випадок, який трапився пізніше в самому осередку Полісся, майже коло самої Припяти.

Село Лядне, в яке ми прийшли коло 1. січня 1918. року, довідавшись, що ми Українці, відмовилося впустити нас на нічліг під тим претекстом, що вони число:9...

Згадане село складалося на 90% із дядьків, які мали від 40 до 50 десятин і мали великі прибутки з продажі Жидам сіна та дров із лісів. Ціла околиця вказувала нам на це село, як на богачів, але село було білоруське і тому було за... 9-тим списком, комуністичним.

Довелося загрозити селу, що пустимо його з димом і справа розв'язалася без крові. Бо годі було ночувати в снігу на морозі 20 степенів, а шукати іншої оселі в цій країні, де село від села далеко на яких 25—35 кілометрів серед дикого пралісу, було неможливим.

Та повернувшись до дальшого свого оповідання. Через цілий 25-ий грудня був полк у русі. Зробивши при поважному морозі коло 30 кілометрів, дійшов до польсько-ліпківського села Тимоновичі, з невеличкою домішкою Білорусинів.

Це село лежало на шляху Несвіж — Купин — Слуцьк та через нього проходила проста телеграфічна сполука між штабами II. та III. армії.

Найблизша військова частина російської армії була хлібопекарня IX. корпусу в Купині зі сходу та

штаб II. армії із заходу. Ми залучили свого Морзе та телефон до армійського дроту, щоби бути в курсі біжучих справ, виставили охорону та вирішили залишитись на цілу добу, щоби привести до ладу господарську частину, обчислити запаси та перевести остаточне впорядкування полку.

З Тимонович вислали ми кінну розвідку в сторону Синяви довідатися, що сталося з Шевченківським полком та розвідати, що робиться на шосе Слуцьк — Синява, яке було дуже густо обсажене ріжними частинами III. Армії, де стояли такі небезпечні для нас частини, як два панцирні дивізіони, після наших вісток слухняні російському командуванню, курінь роверистів (наколесників) та Стародубський кінний полк, по відомостям слухняні комітетам: Отже нам ці групи були однаковісінько ворожі.

До того місцевість у районі шосе була для нас дуже несприятливою, бо покрита тільки невеличкими перелісками, давала перевагу ворожій кінноті, гарматам та панцирним автомобілям.

Негайно по приході до Тимонович скликано штаб полку і сотенних командантів для інформації про моральний стан Гайдамаків. З інформацій виявилось, що хлопці не мають одної думки про дальші свої завдання. Що всі вони однаково вважали для себе неможливим кинути зброю і вертати домів як діди, чи як отара, яку пожене хто захоче. Всі вони вважають, що тільки озброєні представники Українського Народу можуть здобути йому належні права і що потрібна доконче організованість. Але поза тими думками нічого конкретного, виразного, ясного — проти кого боротися, кого слухати, що робити —

не знають. Всі ті питання викликають у них безліч розмов і сварок.

Нарада вирішила, що необхідно для втримання цілості полку у боях, що йдуть — єдина думка, формула, гасло, тому без огляду на втому попередньої ночі, майже без сну та цілоденного походу складала рада присягу, яку мали прийняти всі сотні полку завтра.

В тій присязі кожний визнавав себе Гайдамакою, що обов'язаний боронити інтереси українського трудового народу та присягав не кидати рядів полку, заки не приїде до столиці і заки не буде вияснена дальша мета полку, що станеться після остаточного з'ясування ситуації. Щоби виконати полкові накази прямуючи безвідмовно, куди пошлють, а то й на певну смерть.

Ранком 26-го зійшлися всі Гордієнківці біля маленького Ліпківського мечету, де на площі розтаборилися вози та після коротенької промови команданта полку присягнули на цю присягу, яку виробили напередодні та яку вже прочитали та обдумали з гайдамаками по сотнях.

Дивна, незвична присяга. Всі в шапках та без зброї. Нема ані попа ані церкви. В стороні сиротливо стоїть маленький мечет, на площі коло нього рядами, як твердиня вози. По присязі козаки поскидали шапки та почали стискати один другому руку кажучи: „всім та тобі присягаю“...

Була то справді присяга Гайдамацького загону, а не муштрового українського полку, який в тяжких боях викувався із Гордієнківців.

Після присяги взялися до обозу та за якої пів години перевірили й перечеислили все, що було

у возах, перевантажили наново та з піснями розійшлися по хатах.

Роспоряжав полк замерзлим хлібом і сухарями на 10 діб 2-х. фунтової пайки на одного гайдамаку, крупами на 12 діб, вівса на три доби, набоїв по 300 на рушницю, по 18000 на скоростріл, ручник бомб по 6 на одного.

В ночі з 26. на 27. вернулись стежі з під Синяви та прийшли звідомлення від розвідки висланої в напрямі найкращого шляху крізь Полісся на озеро Жид в сторону Делятич.

Цей шлях був добре зазначений на 10 верстній мапі, яка лишень і була в штабі полку, бо більшого мірила мапи були тільки району II. армії.

Відомости були нерадісні: під Синявою Шевченківців розброєно і наша розвідка натрапивши на стежу наколесників втратила 3-х гайдамаків і одного коня; найкращий шлях на південь перехвачено російською кіннотою піддержаною панцирниками — розвідка втратила 1 вбитого та 3 полоненими, — що се провірюється.

Отже довелося відмовитись від кращого шляху та пробувати проскочити в поліський праліс в напрямі Романово-Лядне, Турів-Олевськ, куди на 10 верстній мапі були, хоч не всюди, проведені чорні рисочки лісових доріжок.

Ранком 27. рушили ми в напрямі до шосе в повнім бойовім поготівлі. Коло 9. години ранку зірвалася метелиця з густим снігом. За яку годину намело страшні кучигури так, що наші вози почали страшенно грузнути здержуючи рух.

Ця задержка причинилася до того, що до вечера не змогли ми дійти до шосе і остаточно за-

стрягли серед снігів у невеличкому, але заможному селі у віддалі 2-х кілометрів від шосе. Там довелося нам і заночувати, виславши пішу розвідку до самого шосе.

Хуртовина лютувала цілу ніч. І 28. метелиця не припинилась. Ми використали цю метелицю якнайкраще: озброївшись у лопати прочистили снігові насипи і до шосе і через нього. Панцирники, гармати, навіть кіннота, що застрягла в снігах по самі черева коням, стали менше небезпечними.

Всі наші верхові пішли на схід прикрити полк з боку ворожої кінноти, а пів чети 2. сотні з двома Люїсами пішли в західному напрямку.

Коли останні вози та піхота полку перейшли через шосе, в західному напрямку завязалася горяча стрілянина і полк дарма чекав своїх 10 гайдамаків, що пішли на захід. А коли стежі наших верхових були обстріляні кимсь невідомим, серед снігової заврюхи пішли ми дальше та за дві години вже пірнули в гущавину соснового бору, яким довелося йти аж до 12. січня 1918 року. Тільки деколи виходили ми на безлісні простори та болота покриті купками кволик беріз та кущів напівзасипаних снігами. Слуцьке шосе коштувало нас 17 гайдамаків.

Дальший похід полку був дуже одноманітний. Важкі переходи від села до села, які в тих сторонах доволі пороскидані і рух лісовими доріжками в суворій природі засипаних снігом пралісів. Тяжка морока була з відшуканням шляхів. В цій диковині, при невеличкому русі, часто-густо доводилося нам брати за правдиву тимчасову доріжку, по якій поліщуки звозять зимою з багон сіно. Доводилось повертаючи, дійшовши до розібраних копиць сіна,

знову шукати правдивого шляху. Користуватись провідниками з місцевих людей було дуже тяжко, бо вони вийшовши зі своєї оселі тікали з дороги, а в деяких випадках не знали навіть і шляху, по якому можна було би проїхати до сусідньої оселі, знаючи тільки шлях до того містечка, з якого приїздили до них Жиди та шляхи до своїх сіножатей. Треба зазначити, що йшли ми надзвичайно дикими дорогами і районами Полісся, так, що наприклад село Глушковичі вперше побачило військо, яке викликало своєю появою страшенний переляк. Це село має з ближшим до нього містом Туровим (40 км. віддалі) сполучення 2—3 місяці в рік, коли замерзнуть болота. Позатим живе своїм окремим життям і не будує інших печей, як просторі огнища, подібні до європейських ватранів (коминків) тільки без бічних стінок, так що вогонь йде цілою стіною кидаючи світло та жар на кімнату. У тому селі більше, як в інших, удержались прастарі поганські звичаї. Цвинтар найбільше витриманого типу польських цвинтарів: величезні хрести позатикувані на курганового типу горбках, на кожному гробі осикова колода обрубана з одного краю драбинчастими вирубками й сперта на двох великих природніх каменях — „валунцях“ (ледового періоду), які підпирають її з обидвох боків майже в самій середині. Кладовище огорожене невисоким муром, який тягнеться по низу горбовини та складається з таких же „валунців“. Такого типу кладовище намальоване одним із польських малярів, прізвища якого не памятаю, на картині під назвою „Пйорун.“

Отже на тому шляху, через глухе Полісся, довелося нам боротись не тільки з природою, хо-

лодом, але й з ворожнечою деяких сіл. Доводилося виходити дуже рано, морочитись з тими проклятими манівцями то зникаючи в непроглядну лісову гущавину, то переходячи по заметених снігами багнищах, грітися і їсти замерзлий хліб біля розкладеної зі сухого гілля ватри, та знову рушати в непевні лісові доріжки.

Грізна, сувора, але яка мальовнича — природа! Гра снігових плям та темні зелених сосон та ялиць, білих стовбурів берези й величезних осик — все те видавалось ніби натовпом казкових духів-лісовиків, головно під вечір, коли темніло у лісі. В тому невиразному півсвіті прорізували гущавину борів червоні проміння сонця, кидаючи химерні тіні довкруги. Чорні шапки (ми всі були в сибірських кудлатих папах) так достроювались до тієї дикої природи: кудлаті сибірські кучми, вихудлі коні, валка возів усуміш на колесах і санках, що чорним вужем тягнулась поміж височезними стовбурами дерев велетнів, або різко видніла на широких багнищах, — усе те творило вражіння чогось несправжнього, якоїсь казки з давньої давнини гайдамацьких походів.

Мимоволі навіть і міцні гайдамацькі нерви, загартовані боями у великій війні, підпадали під вплив цього оточення викликаючи на зверх дивні атавістичні прастарі почування...

Йдем, і з кожним днем сціплюється випадкова збірка з 16 різних російських полків та багатьох сіл й повітів України в одну родину почуваючу однаково, болючу одною думкою.

Йдем, і мріємо про те, як принесемо свою зброю, боеве завзяття рідньому краю; як він радісно привітає нас, коли ми поможемо йому в його буді-

вельній праці. А ліс довкруги шумить-гуде прастарі казки...

Але не обійшлося без пригод на тому шляху. На водохрещі (Йорданські свята) були ми в селі Погості, ще на Білорусі, і гучно відбули свято. Співали в церкві по українськи, з бідюю переклавши самотужки славянський текст, били з рушниць на водосвяття, і кидали ручні бомби замість стрільби з гармат. Наслідки були несподівані: на закінченні свята покликали команданта полку з декількома представниками штабу до недалекого панського фільварку, який дійсно був панським тільки по імені, (всього 30 десятин землі), щоб познайомитися зі стежою польських уланів, які надійшли з австро-німецької сторони, від легіонів Пільсунського розшукувати корпус польських військ Довбура Мусніцького.

Вони перейшли через російський фронт з кінями, зброєю та в уніформі...

Нам ясно стало, що вже кінчаються змагання по бувших межах державних угруповань народів та що тепер починаються інші часи... На всіх мітінгах фронту нас переконували, що ці межі мають бути тільки соціяльні, одначе на цілім нашім шляху нашого походу до того часу, а також і ця випадкова зустріч, доводили, що ці межі не є тільки соціяльні, що головно треба брати під увагу якраз національний момент. Також стало нам ясно, що і російсько-німецький фронт, як такий, вже перестав існувати.

На другий день після цього випадку ми мусіли переходити залізницю з Лунинця, на якій були етапи, варті і т. д.

Перейшли ми її між стацією Манденевичами та Петковичами без перешкод. В Манденевичах довело-

ся в етапному шпиталі залишити 6 хворих гайдамаків із познаками плямистого тифу, бо везти їх даліше на возах було неможливо.

В Петковичах треба було перевести першу платну реквізицію борошна з німецького млина, бо хліба вже почало не вистарчати. При цій реквізиції переконалися ми, що не все у тому глибокому запіллію спокійно та „благополучно“, бо дуже здивувався управитель млина, коли дістав від нас гроші за вимогою дати на них посвідку.

Під вечір 8-го січня дійшли ми до ріки Припяти покритої льодом, на якому не було ані порошокни снігу; тільки сям-там виступала вода.

З великими труднощами перетягли ми через лід обози і опинилися в Турові, де попали на ворожі установи задів окремої складеної з упривілюваних частин російської гвардії.

Начальникові Турівського етапу ми подали себе як 12. важкий дивізіон і він у птьмі ночі призначив нам стоянки в самому кінці містечка, при його східному виході. Та ранком, побачивши наших дрібних сибірських коней й почувши українську мову дуже стурбувався. За якийсь час російські С-ри, що були в етапному комітеті, повідомили нас, що нам загрожує розброєння та що до Турова викликано кінноту з гарматами.

Не чекаючи на таких гостей, ми відійшли в алярмовому порядку на села — Пінєже, даліше на Родивилів і славетні Глушковичі. Між Топерічем і Родивиловом, попри наш шлях, натрапили ми на стовп із написом: „Минська губернія“ з одного — „Волинська“ з другого боку. Хлопці не витримали та позлазивши з коней прибили другі написи: „Б і л о р у с ь“

Україна.“— Здавалося нам, що ми вже осягнули мету, що вже дісталися до дому.

На Україні — Олевськ.

II.

За Глушковичами пішли ми попри ріку Уборт, вздовж якої вже змінюється і вигляд ліса, — в якому є вже чимало дубів та осель. Чим далше тим все більше наближуємось до рідних, знайомих нам, українських сіл. Характерні риси цього району це борткове бжолярство: безліч колод-вуликів по деревах, переважно по дубах.

Ми дома, але не в себе. В 30 верстах від м. Олевська, на яке ми мали вийти, зустріли ми знову сліди „Російської демобілізації“. По селах натрапляли на кінські кістяки, покинуті вози, а в селі Юріїв, 15 верст від Олевська, побачили ціле кінське кладовище й табор покинутих возів. Селяне казали, що тутечки стояв якийсь кінський шпиталь, якого обслуга розійшлася покинувши хорих коней, які так і поздыхали на припонах. Селяне повідомили нас, що на стації Олевську стоїть якась залога, яка виходила до села реквірувати сіно і знущалася над селянами, називаючи їх зрадниками революції — лаяла Центральну Раду, Україну і т. д.

Довелося нам спинитись у Юрієві та вислати розвідку, яка вернувши донесла, що в Олевську стоять два куріні ополченців переважно походження з Минська та його околиць з невеликою домішкою людей з під Курська. Що ці куріні мають виборних командирів, що населення нарікає на їхнє погане поводження, а зокрема невдоволені Жида. Розвід-

ка донесла, що Коростень зайнятий нібито Українцями, а в бік від Сарнів мають бути Москалі.

Негайно по одержанні донесення, в ночі на 12. січня, перейшли ми під самий Олевськ та розташувалися по крайних хатах залізничної оселі, що була проти стації, відділена від неї залізницею і під якої наглядом був район стації з величезними складами вибухового майна та гарматних й крісових набоїв.

Вже настрій залізничників, у яких ми кватерували, переконав нас, що ми поміж своїми. Після недовгих розмов виявилось, що в Олевську існує український революційний комітет та що він не може, з огляду на присутність залоги, виявити своєї діяльності назовні, одначе фактично він кермує тутешнім життям.

Командант полку просив звязати його з тим комітетом, та залізничники не хотіли. Чи побоювались провокації, чи з інших мотивів, не знати і треба було зробити це самому. Тому ранком 12. виїхав командант полку з невеличким відділом кіннотчиків на стацію, а помішник з писарем без зброї пішли в містечко орієнтуватись у настроях. Гайдамаки мали наказ по можности не вживати української мови і якби хто хотів починати балачки, то їх вистерігатись.

Поява 10 верхових на чолі зі старшиною, хоч без „погон“ і відзнак, але зі зброєю у сріблі (туркестанці носили азійські шаблі), зараз-же звернула увагу. За хвилину підійшов до мене якийсь залізничник та з виразною українською вимовою почав зі мною балакати по російськи, намагаючись розвідати, хто ми такі. Ця російська розмова певно нідочого не доведлаби, колиб на стацію не увійшов гайдамака та забувши заборону, не сказав: „батьку, там якісь

Москалі приїхали на бричці та чіпляються до розмови: що з ними робити маємо?“...

Залізничник почувши те підскочив до вікна та вже по українськи сказав: „Цеж оці комітетчики трикляті! То значить ви справді Українці?“...

Дальшу розмову годі було продовжувати, бо увійшло п'ять вояків, з яких один звернувся до мене по документи. Та я не дав йому опам'ятатись і відвів його в бік починаючи тоном старшини розпитувати про настрій залоги, здатність її боротися проти Українців і на решті витягнув посвідку, що я приділений до комітету III. Сибірського корпусу для зв'язку з українською радою, яку то посвідку я одержав, коли мене викликали в комітет. Потім запитав я „товарища“ о документ, а цей виявив, що він є головою комітету залоги Олевська.

Тоді я розповів йому нісенітницю про те, що я ніби то висланий зі складу II. армії з кінним відділом переслідувати Українців і що вони кожної хвилини можуть підійти до Олевська. На моє велике здивування товариш відповів, що вони мають зі Сарнів наказ мати позір на північ, бо звідтам мають пробиватись Українці, але здивувався, що в депеші нічого не було про кінний відділ. Нарікає на те, що його вояки принципово не хочуть ні з ким воювати і що держаться купи тільки милістю божою.

Я просив його, щоби заохотив та підніс на дусі залогу, а також щоби скликав мітинг, на що голова згодився і негайно виїхав зі всім комітетом у місто.

Поки він був відсутний, той-же залізничник поміг мені перебалакати з українським комісарем ст,

Коростень, що був першим представником Української влади, з яким я ввійшов у зв'язок.

Комісар поставився дуже недовірливо до моїх слів. Сказав, що є бажаним ліквідувати залогу Олевська, що він зі своїм курінем Полуботківців, який стоїть на стації, цього зробити не годен, бо мусить боронити цей вузол і просив надіслати до нього якогось старшину, щоби з'ясувати, що ми за одні.

Вернувшись, мій поміщик і писар з міста доповіли, що залога це банда, а не військо, що вона тільки мріє про демобілізацію. Зараз же за ними приїхали і члени комітету з повідомленням, що мітинг вже зібрався.

Наказавши поміщникові підвести полк і міцно обсадити стацію, виїхав я на мітинг, де виголосив промову, в якій почав звичайним модним початком: „товарищі давольно етой проклятой вайни“... А наприкінці іменем Центральної Ради Української запропонував демобілізуватися, скласти зброю та їхати боронити Білорусь та свою землю.

Ефект був надзвичайний. Мітинг постановив демобілізуватись негайно та ледви не перебив членів комітету, які закликали бити контр-революційних Українців. Большевицька метода розкладу війська, того часу, якої вони вживали скрізь і завжди на фронті, являлась тут доброю.

Вернувши на стацію застав я її вже міцно обсадженою гайдамаками, яких скоростріли грізно дивилися на підступи з містечка.

Доручивши поміщникові справу з ліквідацією залогів та виславши з першим проходячим ешелонном адютанта полку сотника Григорієва до Коростеня, почав я орієнтуватись у ситуації.

Було вже після полудня і за цей невеличкий час перебування полку в Олевську, попри стацію пройшло з фронту пять потягів — повних салдатні, що покидала фронт. Залізничники доповіли, що ця хвиля людей йде попри стацію без перерви і що вони не знають, що дійсно залишилось на фронті. — За той же час на фронт прийшло 2 потяги з харчами та декілька окремих вояків, між якими приїхав і мій джура, що виїхав ще зі Столпців із моїми річами до Київа. Вірний козак — по походженню зі Сибіру — етнографічно Українець дістав від мене дозвіл лишитись у Київі, але добровільно вертав до полку доповісти, що в столиці неспокійно, що заноситься на повстання проти Українського Уряду. Розказав і про скажену агітацію в новосформованих Українських „Сердюцьких“ полках, якими заповнені казарми Київа; що ці полки ледви чи виступлять в обороні уряду, чи то проти уряду, бо це тільки „наїлі морди“, нічого не роблять, не вправляють, і навіть до дому не хочуть.

Події йшли в революційному темпі. Ледви поспів скінчити доповідь мій джура, як викликали мене до телефону зі Сарн і якийсь комісар зі жидівською вимовою вельми суворо наказував полкові скласти зброю, погрожуючи карною експедицією.

На кожний випадок вислав я перед семафор сотню зі скорострілами та мінометом, який ми забрали зі складу. Кожний ешелон зі Сарнів мав бути спинений та зревідований.

За хвилинку по цій приємній розмові прибув на стацію, яка стала осередком „політичного“ життя, весь український комітет у повному складі: на чолі знайомий вже залізничник, заст. голови селянин, се-

кретар Жид - робітник, і члени: один Жид і один Українець з місцевих майстрів.

Укр. коміт. просив від мене дозволу на формування місцевої міліції, бо досі військовий комітет не дозволював, щоби в цей спосіб охороняти місто самому, порядком воєнної диктатури.

Дозвіл я дав іменем Центральної Ради, тільки з полковою печаткою та передав комітетові необхідну зброю для 50 міліціонерів, яких перегляд визначив на 13 січня.

Ледви я покінчив з рев. комітетом, як зявилися з запискою від Андрієнка, мого помішника, якісь два старенькі люди, з яких один був навіть у російських полковничих відзнаках. Вони доповіли, що їх наново вибрали командантами „дружин ополчення“, яким оголошено демобілізацію; що раніше вони були командантами тих дружин за царської держави, але опісля їх невибраних тільки залишили при дружинах „каптенармусами“ (завідуючими складами), а тепер обібрали наново під тим претекстом, що ті, яких вибрали після революції, не зуміють швидко перевести демобілізації.

Старі служакі витягаючись струнко перед „представником українського парламенту“ (далебі, я-ж не мав жадних уповноважень окрім 400 з гаком багнетів) доповіли, що вони не мають права починати демобілізації на устний наказ, благаючи письменого наказу, бо вони між молотом й кувалом, між відповідальністю перед російським урядом і вимогою салдатні.

Я дав їм письменний наказ з тієюж полковою гордієнківською печаткою з Михайлом Архангелом у середині, якої форму ми самі вигадали на півночі Біло-

русі коло Столпців. Але і цього було досить для наляканих і спантеличених бідолах та вони горяче взялись до демобілізації, так горяче, що 12-го в ночі вийшов перший ешелон демобілізованих.

Демобілізація йшла гладко; морока була тільки зі складами та возами, яких не хотіли панове „ополченці“ здавати, а все вимагали відправити з собою. Справді було за що змагатися: чого тільки не було в тих складах. Ми, фронтовики західного фронту, що жили на сочевиці та оселедцях, не уявляли собі, що може бути така розкіш на задах „Особой Армії“, в яку входила вся гвардія і упривілеєні частини. Яких там не було консервів, витребеньок! Не диво, що „ополченці“ не дезертували і були „надією порядку“, і скажемо сваволі задів армії. Тому - то тепер вони, щоби не воювати — демобілізувалися, але все ж хотіли забрати з собою „центр імушества“ в порядку воєнної диктатури.

Десь коло 10 години вечером залізничники повідомили, що через стацію Охотниково проходить потяг, повний „салдатів“, який виглядає на впорядковану військову частину. Мабуть, що це карна експедиція зі Сарнів, бо російський командант стації дістав наказ пропустити цей потяг без затримки.

Прийшлося негайно залярмувати перетомлених гайдамаків, що повлаштувалися вже на відпочинок на стації та вийти до виємки перед семафором ляскаючи зубами від холодного вітру зі снігом в дожданню на потяг.

Потяг на даний сигнал спинився. Його вмент обскочили гайдамаки. Та показалось, що у возах спокійненько спав розброєний українізований полк, здається 58. дивізії, що невдало хотів

проїхати на Україну. Старшини полку передали, що їхнім козакам ані не в думці наново озброюватись, що їх виїзд на Україну є причиною загального розвалу Північного фронту, що на тому фронті Німці ходять уже по цілому російському ротахуванні так, що дійсно фронт вже не існує.

За годину знову алярмове повідомлення з Охотникова, що йде потяг з гарматами на площадках. Знову поготівля і знову показується, що це якась російська батарея самовільно покинула західний фронт, а старшини вже з тих новообібраних розказують, що все пропало і що фронту вже немає. А тутки проти стації безліч цінного майна — набоїв, мін, наряду.

Раненько викликав я рев. коміт. і передав йому, що наскільки дійсно фронт вже не існує — то треба негайно вивезти майно поза Дніпро, інакше взрив його при відвороті знищить містечко.

Командантові Коростеня, від якого вернув сот. Григоріїв переконавши його, що ми організована українська частина, а не банда, післав депешу про необхідність вивозу майна з Олевська та просив потягів. На те дістав я підтверджуючу відповідь датовану дня 13. 1 год. і майже все населення Олевська почало вантажити в порожняк ої та міни.

Тимчасом з Охотникова невпинно йшли алярмуючі звідомлення, одно за другим, а все те денерувало гайдамаків і загрожувало повним їх моральним знищенням. Тому над вечір 13/І вислав я одну сотню зі скорострілами в потязі, з наказом захопити Охотниково та просунитись якнайдалше під Сарни на розвідку.

Охотниково після коротенької стрілянини взяли Гайдамаки, розброївши залогу і захопивши величезні склади рушниць, кинжалів, бомб та скорострелів.

Та випрва на Сарни не вдалась, бо коло залізничного мосту, перед Сарнами, гайдамаки попали під сильний, гарматний обстріл.

Маючи на увазі нові прикмети війни, напівпартизанської, вирішив я озбрїти полк як найлекше: всіх пішаків кінною легкою зброєю, решту ж полку, не виключючи й старшин, — короткими крісами. Весь полк одержав автоматичні пістолі, а кожна піша та кінна сотня дістала два автоматичні кріси системи Шоша.

Охотниківський склад наказав я вантажити для висилки в зад, а що не булоб змоги вивезти, то казав роздати по селах, попередивши селян, щоб добре заховали, бо за найдену зброю Німці мають звичку палити села та розстрілювати найвидатніших мешканців.

З менту прибуття до Олевська гайдамаки не мали хвилинки спокою. Праця кипіла. Виправляли потяги на Київ з майном, рекуїрували переходячі ешелони з організованими та дезорганізованими дезертирами, впорядкували життя та самооборону околичних сіл, звідки вже зранку 15. почали приходити делегації. З'явився навіть якийсь представник „Центральної Ради“, який вилегітимувався документом із підписом Ковалевського та почав заходитись коло організації вільного козацтва.

Малося вражіння, що полк впав як розжарений камінь у тиху воду Олевських околиць та підняв завірюху.

На стації був натовп людей. Всі вони звертаються за вказівками до штабу полку, який сам не має жадних інструкцій, жадних розпорядків, жадних уповноважень про утворення громадського ладу; сам йде на помацки.

Не можна було відмахуватись від життя, бо каламутні хвилі анархії та здемобілізованої сольдатески вже починали викидати своє шумовиння на поверхню.

Рев. ком. Олевська показав мені постанову „Військового Комітету“ м. Сарнів, в автентичність якої і досі не хочу вірити, дарма, що вона була друкована на машинці та мала підписи та печатки, бо це була постанова про націоналізацію жінок, — якийсь пашквіль на ідеї комунізму та гідність людини. Бачу і тямлю цей документ як нині:

...„Тому що до цього часу буржуазія, з огляду на соціяльну нерівність користалася кращими представниками жіноцтва і вважаючи необхідним цю несправедливість направити, Совдеп Сарни оголошує недійсність подружжя і усупільнення жінок“...: а потім йшли дикі химерні правила користування жінками. Знову повторюю, що все те виглядало на пашквіль, але представники „ревкому“ присягалися, що це все правда, що були навіть спроби прикласти в життя ці постанови, спинені лише погрозами населення та одним з революційних карних відділів гвардії.

Тому буде зрозумілою ота горячкова праця суспільства з околиць Олевська, яке несподівано дістало підтримку від українського регулярного полку, що зявився з пралісу.

Таким же скаженим був і розгін праці гайдамаків: догляд за вантаженням майна, поміч населенню, ревізія приходячих потягів, постійне поготівля проти Сарнів та демобілізованих „ополченців“ і т. д. Все те страшенно томило і денервувало гайдамаків, які щойно виконали важкий перехід, щойно вирвались із хаосу боротьби на фронті.

Від 13. до 15. відправлено 7 потягів, із яких два зі зброєю до Київа, впорядковано міліцію та козацтво в районі 25 кілометрів довкруги Олевська, збільшено число верхових до 52, переведено пере-зброєння полку, — а все те зроблено без жадних вказівок із Київа, куди ми офіційно донесли про свій прихід вечером 12.І. окремою депешою.

Ця горячкова діяльність спричинила зменшення стану полку. Біля 30 гайдамаків виїхало з потягами, як провідники та вярта, 5-х захоріло на тиф, на червінку — наслідок перевтоми та недоїдання — 10 лежало в горячці в полковій лічниці, а двох гайдамаків дезертувало (оба з Камянецького повіту).

Ранок 15-го січня приніс знову трівожні вістки про Київ. Командант Коростеня передав, що він дістав наказ відправити скільки можна козаків у Київ, але його Полуботківці вважають необхідним виконувати завдання удержання Коростеня, — тому він непевний у виконанні наказу про виїзд до Київа і не може його видати.

Коло 3-ої години гайдамаки, що виїхали з останнім потягом набоїв, донесли, що їх не приймає ст. Святошин, тому вони спинились у М а л и н і та що з боку Київа чути гарматні стріли. За годину донесли залізничники, що по їх відомостях у Київі бій. Кого — з ким? невідомо.

Відомости страшенно зворушили гайдамаків: Летучі мітинги, — розмови, вигуки, нервові напруження зробило своє.

Головна тема розмов — необхідність щось робити: „У Київі б'ються — хто зна чи не контр-революція. Чого ми йшли на Україну? Не сидіти тутки в дірі, коли там вирішується доля народу!.. Не даром м'язмо рушниці! В Київ, а там побачимо!“!

Штаб полку намагався в'яснити положення. Вдалося дістати телеграфічне повідомлення зі станцією Київ ч. 1. Якийсь старшина радив російською мовою не турбуватись. Російською мовою?! Це вже надто ясно було для нас — що в Київі мабуть контр-революція...

Видає наказ вантажитись у похід на Київ... Залізнична вуглярка перед паротягом озброєна в два „Максими“ і два „Шоші“ на паротязі, — решта скорострільів на поготовлі у возах. Передаємо варту складів на станції сформованому вільному козацтву, вчимо, як поводитись із мінометами та бомбометами та перед досвітком 16. І. виїжджаємо на Коростень Київ.

Подорож до Київа.

К о р о с т е н ь. Декілька потягів заповнених Полуботківським курінем, — майже втричі більше людей як у нас: добре вдягнуті, ситі, не те що ми, обідрані. Від розмов ухиляються: в Київі і без них війська досить, самих Полуботківців два куріні, Січові Стрільці, Богданівці, Сагайдачники, дивізія Сердюків — раду дадуть... А з Малина передають

наші гайдамаки, що в Києві бій. „Центральна Рада“ ніби-то вже не існує.

— Вперед! - там видко буде! — З гуркотом їде потяг, гайдамаки мерзнуть і в углярці біля скорострілів і в неопалених возах.

М а л и н — наша стежа 5 гайдамаків з одним скорострілом вартує потягу із мінами.

Забезпечуємо їх їжою на 10 діб, декількома скриньками набоїв.

Доїздимо до Святошина. Там стрічає нас молоденький старшина і каже, що він має наказ не пропускати в Київ ні одного потягу з військовими частинами. Дійсно на стації стояв якийсь потяг з навантаженими гарматами російської батареї.

Починаю довгі пертрактації телефоном, які не дають нічогісенько певного. Хтось із Києва ч. 2. українською мовою переказує, що прибуття впорядкованих українських частин є бажане. Київ ч. 1. та Пост волинський (перестанок перед Києвом, перехрестя залізниць з Рівного та з Сарнів) подає, що київський вузол не може прийняти ні одного потягу, хоч командант стації Святошина каже, що це брехня. Дріт Святошин — Київ — пошта (Святошин — Київ 8 до 10 кілометрів) не працює. З Києва чути поодинокі рідкі вибухи.

Командант Святошинської стації пояснює, що ніби то в Києві почали Москалі повстання проти „Центральної Ради“. Що до них мали приєднатись і деякі Малороси; проти повстання змагаються тільки Богданівці, частина Полуботківців і здається Січові Стрільці. Решта залоги „нейтральна“. Каже, що він напевно знає, що сердюки, які стоять у касарнях на Лукіянівці, держуть „нейтралітет“ — повний

і що якась технічна частина, в касарнях на шосі Святошин-Київ, держить „нейтралітет“ ворожий „Центральній Раді“ та разом із бельгійськими панцирниками — автомобілями, не пропускає нікого озброєного до Київа. Держить неутральність, але сприяючий Українцям і польський курінь, що стоїть у Святошині та який висилає стежі вартувати на стацію. І дійсно, я побачив на ст. Святошин стежу з біломалиновими стрічками та з балачок із ними довідався, що активних українських військ у Київі дуже мало та що провід повстання в руках чи то російських большевиків чи то С-рів і що навіть російська буржуазія співчував повстанцям, здержуючи у ворожій неутральности офіцерство, яким переповнений Київ.

Після тих усіх інформацій Гордієнківці вирішили по сотнях рушити далі, а там вже видно буде.

Вже вечеріло, коли я рішуче повідомив стацію Пост волинський, що постяг з Гордієнківським полком відїздить та що для нього мусить знайтися вільний шлях.

Командант Святошина, з формальних мотивів протестував, але дав зайвий паротяг, який пішов уперед з озброєною угляркою та командантом полку, а за ним ешелон у познім поготівлі.

Ми віхали на Пост волинський не зважаючи на зачинений семафор, і заняли його без перешкод.

В залізничій обслузі на стації Пост волинський видно наглядний поділ: — частина залізничників допомагає, частина явно нам ворожа; до остаточної треба зачислити всіх вищих урядовців. Всі ті, що неприхильні нам найбільше, не вміють по українськи.

З Посту вол. видно далекий Київ, що у темряві ночі горить загравою наче великий світильник. Там, на право — на тлі неясного сяйва чорніє „Кадетська роща“, під якою скупчилось світло: — це Київ I. та майстерні біля нього.

Раптом з боку Київа, з над самого Дніпра заторохкотів скоростріл. Його докладно чути у морозній тиші ночі; ближше відповів другий.

Гукнула гармата і виття стрільна закінчилось вибухом високим і невдалим над Кадетською рощею. Другий гарматний вистріл блискавкою освітив район Київської стації і йому відповів десь вибух далеко — далеко. Мені здалося, що в околицях Лаври.

Знову вистріли і вибухи над Київом I., — та такання скорострілу в напрямі на Київ II.

З телефонічних та телеграфічних розмов нічого не розбереш: якась каша бажань, наказів, прохань з різними мотивами, різними мовами й акцентами.

Стає ясным, що це початок революційної боротьби, — коли ворогуючі групи ще не здеференціювались, коли ще немає нічого виразного, коли засоби звязку ще в розпорядженні всіх змагаючихся, коли ще ні за ким немає виразної перемоги.

У такому випадкові орієнтуватися можливо тільки у головних кермуючих осередках і рішучість починів мусить бути головною умовою доцільного ужиття сил: — А тому, далі вперед!

Повідомляю Київ II, який виявляє найбільш бажання бачити гайдамаків і хоч не має вільного залізничного шляху, що їду. — Київ I. навіть не повідомлюю, вирішивши його обминути, переставляючи переводи з переднього паротягу, який повинен би забезпечити від катастрофи. Намірові сприяло те,

що керування переводами тих шляхів, які йшли в обхід Київа I. між ним та містом, не було зцентралізоване.

У Київі.

Під згуки то зростаючої, то змовкаючої стрілянини, поїхали ми в дальшу дорогу. На мості біля Київа I. якісь люди сигналізували червоними світлами, над потягом просвистіла черга (серія) із скорострілу від сторони Київа I. Розрізуючи воздух, пронісся з боку міста, десь понад возами, гарматний набій, заскомлів і бухнув коло Кадетського корпусу.

Стація Київ II. Злізаю з вуглярки. Довго і даремно блукаю з невеличкою охороною озброєних гайдамаків поміж залізн. рейками (торами), забитими потягами, порожняками і з майном; багато возів із кіньми, що вже поздихали. Перед нами втікають якісь постаті, що порались по возах. Гурток селян витягає з возів напів живих коней, які хитаються на ногах, — кудись їх ведуть між потягами, а зовсім — близько — близько гукають зрідка гармати, чути як вие вилітаючий лаштунок і десь далеко — далеко вибухає.

Нарешті найшли вільну рейку (тор), який провадив до військового вантажного помосту (місце де вантажиться і вивантажується вози). Відсуваючи порожні повні вагони, якось перепихаю свій потяг до помосту, на якому бруд, похідна кухня, декілька полуманих возів, чотири кінські трупи та один здохлий віл...

Хоч вже й ніч і гайдамаки потомлені, лаштуємось, як до бою. Рухома твердиня — залізничий вагон

для вугілля, — стає з боку Київа I., із сусіднього потягу витягаємо дві гармати, які вишкірюють свої набиті гирла в протилежні боки, забезпечуємо від несподіванок гайдамацький ешелон, два „Максіми“ витягаємо на кручу, якраз над помостом, — обслуга скорострілів влаштовується по малих хатинках на самому верху кручі, два ближші до потягу тори звільняємо від возів.

Готово! Тепер можна „явиться по начальству“. З невеличкою охороною продираюсь поміж потягами в напрямі на стацію. По дорозі знаходжу той потяг зі зброєю та набоями, що виправили ми з Олевська. Вартові гайдамаки (три відпочивають, два по обох боках потягу вартують) доповідають, що через ці два дні, відколи вони тут, весь час йде грабунок ешелонів; що на стації безладдя, якийсь старшинський відділ формується, якісь вільні казаки, чи пак якісь міські паничі; був правильний відділ Богданівців та кудись пішов, але очевидячки стація Київ II. за „Центральною Радою“.

Нарешті дійшов я до стації. Питаю за командантом, — кажуть на другому поверсі. Іду по сходах, на яких сидять ріжноманітно вдягнені й озброєні люди: довгий коридор теж повний такихже спячих озброєних людей. Попав я у якусь кімнату, де біля скорострілу пораються якісь типи в червоних лямпасах. Вони розмовляють зі собою по московськи, і звуть один другого „ваше превосходительство“ — питаю, — кажуть, що в тій нерозберисі, вони, молоді генерали, не хочуть бути без зброї, тому витягли скоростріл та ладнають...

— „Треба розброїти оцю контр-революцію“ — бурмотять за моєю спиною гайдамаки.

Воно справді не вадило би, але при таких порядках як на стації, розброєні за хвилину знову були би зі зброєю, а нам нема чого тратити часу й енергії на дрібну акцію, тимбільше, що тії семеро „превосходительних“ зрештою лише влаштовуються „для озброєного нейтралітету“. Тсму питаю тільки про команданта та дістаю відповідь, що „етот абалдельий подпалковнік“ в кімнаті на кінці коридора.

Іду, переступаючи через спячих, і вхожу до великої кімнати зі столом посередині, за яким якийсь присадкуватий чоловік, у старшинськїм плащі мирного часу, видає кільком іншим накази про відшукання гарматчиків та паротягів для відправки на завтра якогось ешелону. Коло стації близько-близько, зрідка бухають гармати так, що від вибуху освітлюються мов блискавкою вікна і жалібно дзвонять шиби.

По скінченню наказів присадкувата людина дивиться на мене втомленими очима зі синцями майже до половини обличчя і питає: „Ну, а вам чого?“ Доповідаю, що прибув з полком гайдамаків імени кошового отамана Костя Гордієнка та хотів би зорієнтуватись. Відповідь несподівана: „От і добре, ми вас причепимо до ешелону „Охоче-комонників“, які мають відїхати в напрямі на Ворожбу таї поїдете“... Я зауважив, що слід мабуть доповісти про прибуття головній команді, бо ж три сотні людей впорядкованих фронтників і до того добре забезпечених може щось варті. Командант сказав, що він нічого не має проти того, щоби я перебалакав із Шинкарем, який був тоді головним начальником у Києві та післав зі мною якогось старшину до телефону.

Довго нас не лучили і нарешті я почув розмірний рівний голос, який, вперше по прибуттю на Україну, поставив мені річеві запитання про скількість козаків, стан полку і т. д. Той же голос інформував мене, що є два осередки керування обороною Київа: штаб особливого команданта — Ковенка на Лютеранській вулиці та штаб вільного козацтва на Миколаївській, з якими я мушу перебалакати про свою діяльність. На моє запитання про бажаність чи небажаність виїзду на Лівобережжя, Шинкар категорично заявив, що відїзд полку є неможливий, що кожен стрілець є в Київі на вагу золота.

Хоч мене і здивували два осередки оборони, які розположені так близько один від другого (вулиці в 600 кроках), але почав шукати сполучення із ними.

Першим відкликнулося вільне козацтво, яке зазначило, що їм потрібно підсилити такий і такий район оборони, куди я маю дати в один — двадцять п'ять, у другий шістьдесят, третій вісімдесят людей і т. д. себто розшарпати полк на кусники і, не зорієнтованих у Київі людей, розкинути без звязку від Подолу до Печерська. Відповівши, що не дам розбивати полку, який тільки в цілості є силою, я дозвонився до штабу Ковенка, але і звідтам посипалися накази: післати 10 людей зі скорострілами туди, 20 сюди і т. д.

Побачивши, що ради не має, почав знову звонити до Шинкаря, але сполучення зі стацією Київ II. перервалось, бо з телефонічної централі подали, що близько неї починається бій та телефоністки тікають.

Отже довелося з нічим вертатись до свого по-тягу. Знову ешелони, коло яких пораються якісь темні постаті, вози, в яких стогнуть голодні, зди-хаючі без нагляду коні та нарешті наш вантажний поміст.

На велике моє здивування гайдамаки не сплять: на помості летючі мітінги, групи людей, розмови, ви-гуки. Зясовую, що прийшли групи агітаторів із за-лізничих майстерень, які намагаються довести гай-дамакам помилковість їх поведінки щодо само-стійності України та визнання Її владою, — Цен-тральної Ради.

Ведуться горячі спори, але, при повній майже згоді гайдамаків з соціяльними твердженнями робіт-ників майстерень існує глибоке розходження в на-ціональному питанню: розходження тим більше, тому що ні один з агітаторів не володіє хоч с'як-так українською мовою, не визнає зовсім самого навіть існування українського народу, вважаючи ту бо-ротьбу, якої гомін, тахтавання скорострілів, вибу-хи гармат та тріск пострілів, — долітає з міста, лише боротьбою „буржуазної Центральної Ради“ з революційним пролетаріатом.

Спори загострювались, гайдамаки починали ха-пати за кріси, хвилина, і булиб забули, що перед ними безбройний робітник, який прийшов покищо без ворожих намірів. Доводиться вмішатись до них і поставити вимогу звільнити поміст, бо вже пізня ніч.

Сторони розходяться обмінюючись останніми, вже цілком ворожими викриками та ще довго потім гудуть розмовами вози, в яких ніяк не можуть за-снути гайдамаки.

На ранок другого дня нічого не вияснилося: той же шум боїв в стороні Києва з головним пеклом десь біля Печерська та вже повна неможливість будь з ким увійти в зв'язок телефонічний. Але значно погіршується ситуація в районі стацій Київ I та II: починається загальний страйк залізничників. Паротяги зі свистом випускають пару і покинуті обслугою стоять сиротами, без людей й без руху. Мені щоби уможливити скоріше вивантаження, та пересунути потяг, ледви щастить знайти якогось механіка — Українця, який згоджується і то при умові демонстративного примусу з нашого боку, зробити необхідні маневри своїм ще не вистиглим паротягом.

Отже доводиться, так як у диких пралісах Поліся, робити все на власну руку.

Вважаючи на те вражіння, яке зробила на гайдамацтво і неясна так соціально як і національно залога Києва II-го (лише „охочекомонники“, що виїхали вранці, були для нас зрозумілі як українські революціонери) і страйк робітництва та, правду кажучи, не маючи змоги і самому собі дати ради в тих суперечностях, що нас оточували та побоюючись завести своїх гайдамаків на Бог зна які манівці, вирішив я їхати з делегацією просто до Центральної Ради, щоби на місці дати собі раду.

Це рішення викликало глибоке задоволення хлопців. В делегації мали їхати всі верхові, які були в полку, два скоростріли Максима на двох колісницях, два Кольти і дві автоматичні ручниці Шоша, так що „делегація“ в разі необхідности мала солідні „аргументи“.

Ми виїхали, переїхали міст через залізничний шлях до Арсеналу, на якому стояла вже озброєна варта від майстерень Київ I., але ні ми її, ні вона нас не чіпала.

Навмисне їдемо на Васильківську, бо там ширша вулиця та лекше в разі бою з кінними.

До Бесарабки ні одного озброєного, ні одної стійки, або стежі, так що такою дивною здається невпинна стрілянина з боку Печерська. На вулицях звичайне повсякчасне життя, тільки не ходять трамваї та ялось брудно, неохайно.

На Бесарабці, на широкій площі, де великий рух людей, ходять як сироти п'ять Богданівців в уніформі і зі зброєю. Побачивши нас, готуються до бою за невеличкою решіткою малого скверу. Вони швидко зникають і площа пустіє. Та довідавшись хто ми, Богданівці пускають нас далі. Їдемо до Фундуклівської і зустрічаємо нову варту шістьох озброєних, але щойно коло Колегії Галагана, де міститься Військовий Секретаріят. Ті нас навіть не питають. От вже і будинок Педагогічного Музею, Центральна Рада, — яку вартують чотири Січові стрільці.

„Делегація“ швидко злізає з коней. Шоши та Кольти „займають“ позиції по обидвох боках Великої володимирської за загородою в садку. Коні та коноводи ховаються у садок і тільки Максими похмуро дивляться своїми цівками просто в двері та вікна Музею, куди впевнено входить „делегация“, скидаючи в часі ходу з плечий набиті кріси.

Січові стрільці дивляться безрадно, а потім починають розмовляти з обслугою скорострільів.

20 делегатів, обдертих, брудних, в мохнатих сибірських шапках, але з лискучою від чистоти зброєю, юрбою ввалюються до широкого вестибулю Музею та заявляють бажання побачити членів Центральної Ради і самого батька Грушевського.

В вестибулі невеличка метушня, якісь цивільні бігають, а за хвилинку нас ведуть вже в кімнату ліворуч. Двері цієї кімнати ми залишаємо відчиненими і коло них ставимо двох вартових гайдамаків. Хвилину чекаємо та з внутрішніх дверей виходить до нас, знайомий вже із фотографії, сивобородий та сивоволосий „батько“ в супроводі кількох людей. Один із них зараз вже впадає в око своєю селянською ношою та штанцями з очкурком.

Мохнаті шапки мимоволі знімаються перед поважною постатю сивого голови Українського Революційного Парляменту; але за хвилинку вдягаються знову, насуваючись до самих очей.

...„Ну ось я, що хочете діти?“ — каже не поспішаючи впевнений голос. Павза. Відповідає командант, який знову скинув шапку: ...„З далекої Білорусі, без всякого наказу, прийшли ми український трудовий народ боронити. Без ніякого наказу прийшли ми сюди у Київ та до Вас батьку. На фронті нам наказали, що Ви тут усі чисті буржуї, а прийшли ми сюди, то не можемо дати собі ради: не знаємо, хто з ким та за що в Києві б'ються?“ До цієї промови зараз же підіймаючи кріс, додав полковий писар Іваненко: „Ось тутки маємо все, щоб оборонити трудовий нарід український від того ворога, від якого доведеться!“

Голова Центральної Ради відповідає, що нам набрехали про її нібито буржуазність і доводячи

протилежне, представляє деяких її членів, зокрема оцього виразного селянина, яким був Одинець та ще якогось робітника, які входили до цілої низки комісій. Крім того голова Центральної Ради каже, що справжнє обличчя цього революційного парламенту нам виявить діяльність контрольованих ним Генеральних Секретарів. Після того передає голос останнім.

Перший говорить Порш, який зясовує, що Секретаріят Військових Справ іде щиро назустріч демократичним гаслам і бажанням народніх мас України та прямує до осягнення як найскоршого спокою, тому оголошена ним частинна демобілізація Південно-Західнього фронту, зменшує кількість частин; також проводиться демократизація армії і т. д. Все те, що ми вже нераз чули на мітінгах. Я слідив те вражіння, яке ця промова робила на гайдамаків і бачив здивовані погляди, бо так не підходила дійсність: ця безпереривна стрілянина у самій столиці, ця невпинна загроза зі всіх боків, до цих паціфістично плаксивих слів. Зокрема це було дивне нам, тим, що не залишили зброї в переконанню, що в революційні часи тільки вона може бути рішучим аргументом. І ставав зрозумілим той „нейтралітет“, якого трималися сердюки Центральної Ради.

Промова секретаря земельних справ зробила ліпше вражіння і її вислухано уважно, з жагучою цікавістю.

За цим секретарем промовляв селянин Одинець, за ним якийсь робітник, але у всіх цих промовах ще не було відповіді на головне для нас питання: хто з ким і за що бється в Києві.

Якраз наприкінці останньої промови спішно викликали до телефону одного зі старшин, що був у делегації. Він вернув за хвилинку та не діждавши кінця промови, доповів, що залишений при ешелоні сотник Андрієвський повідомив, що проти полку повели наступ озброєні відділи з боку Київа І. та що полк почав бій; отже події рішались без нас.

Впала команда: „Позір!.. до коней!“ і вмить зникли гайдамаки з кімнати, де лишилися самі секретарі та представники Центральної Ради з головою останньої, який лише добавив: „Оцеж і військо“... Відходячи останнім попрощав я представників словами: „мабуть ще доведеться розмова програм почути колись пізніше“... Швиденько зібравши делегацію та взявши скоростріли поїхали ми в напрямі Київ ІІ., де зірвалася густа крісова та скорострільна стрілянина.

Як не поспішала делегація, але справа вирішилась швидко: на мості коло Київа ІІ. лежало декілька вбитих і стояла вже гайдамацька варта. Коло ешелона було тихо, тільки в бік Київа І. тріскотіли поодинокі стріли поміж нашими і невідомого ворога стежами. Пишу невідомого, бо ми тоді не знали, хто нам, тут ворог.

Сотник Андрієвський доповів, що до полку в нашу відсутність прийшла делегація від майстерень Київа І., яка поставила ультимат: або підчинитись „єдиной всеросійській владі“, або розброїтись та оголосити неутралітет. Відповідь природно була відмовна, та за 20 — 30 хвилин після відїзду (приїздили на паротязі) з боку Київа І. почався наступ озброєних розстрільних, які полк відбив. Перемога ця коштувала нас 7 ранених.

Ці події та повернення делегатів і принесені ними вражіння стали темою розмов у гайдамаків і горяче дебатовалося питання дальшої нашої поведінки. Обговорювала це питання скликана мною на раду старшина.

Думки, що висловлювалися на цій, як гайдамацькій так і старшинській нараді, у головних рисах були такі: Центральна Рада в стані оборони, вона не має на думці вживати примусу, щоби провести якусь свою політику та скорше думає про вирішення питань, які висуває само життя згідно з всенародньою волею; з другого боку ті, що нападають, борються не лише проти Центральної Ради чи її політики, а головно проти прав на самостійність і самовизначення Українського Народу, вони балакають виключно по російськи, заатакували Гордієнківців без усякого приводу. При тім зазначували, що авторитет Центральної Ради значно більший в Олевську, на селах і провінції як у Київі.

Майже коло двох годин мітингували, а потім прийшли представники козацтва з твердим рішенням: іти цілому полкові до Центральної Ради та стати в її розпорядження.

Коли рішення прийнято, дальше справа пішла швидко по військовому. Вивантажувались коні, вози, зброя. Знайшли паротяг під парою і з бідою зігнали всі наші ешелони до купи та забезпечили їх вартою, якій залишили оці наші дві гармати. Коли вже починало смеркатися, довгою смугою почали Гордієнківці витягатись з Київа П. в напрямі до будинку Центральної Ради.

Тяжко було возам їхати по брудному, підплившому водою снігу, тому тільки в повній вже тем-

ряві дійшли ми до Центральної Ради, де полк привітали її члени. Після коротеньких розмов нас направлено на нічліг до театру „Варете Апольльо“ на Мерингівську вулицю 200 кроків від штабу Ковенка. З піснею пішли по Фундукліївській гайдамаки. Грімко лунали співи по порожніх вулицях, радісно вітали полк рідкі стежі та українські стійки, притихли навіть невпинні стріли, а пісні про Дорошенка та руїну Січи не залишали сумніву у міщан в тому, що прийшла нова українська сила.

Дійшовши до Мерингівської, поставили коні на припонах, які влаштовано на арені цирку, що на Миколаївській вулиці і позакочували вози на велике подвіря цьогож будинку, в якому містилося „Апольльо“, а гайдамаки примістилися на долівці театру, вкритій пухким килимом; старшини, штаб та канцелярія влаштувались у льожках. Розташування забезпечено вартою і ми спокійно переспали цю нашу першу ніч у середині української столиці.

Щоби читачам цих спогадів став зрозумілим дальший хід подій, треба раніш всього познайомитися із властивостями тих боїв, які відбувалися в місті Києві у ці дні січня 1918 року.

Головною прикметою цих боїв була повна майже неможливість провести виразно межу, по якій іде бій. Бої вибухали несподівано там, де починали стріляти на Українців інсургенти, які просмикалися дуже легко по цілому Києві, бо Центральна Рада не розпоряджалася вистарчаючими силами, щоби надійно охоронити все місто, а за увесь час боротьби не видала ані одного наказу, який дававби право її військам проводити ревізію серед мешканців Києва. Так, що в перерві бойових сутичок по тих вулицях,

по яких не літали кулі, „обивателі“ пересувалися цілком свobodно, ніким не запитувані і не ревідовані.

Але без огляду на ці властивості всеж було можливо зазначити ті райони, які були в цілковитому посіданні сторін, осередки, за які йшла боротьба.

З боку Центральної Ради це були: квартал між Великою - володимирською, Фундукліївською, Пушкінською та Бибіківським бульваром, де містився будинок Центральної Ради та Військового Секретаріату; квартал між Лютеранською, Мерингівською, Інститутською та Банковою — де містилися: Штаб команданта залоги, якраз коло Кірхи, штаб Вільного Козацтва коло Цирку, Генеральний штаб на Банковій та Державний Банк на Інститутській; квартал в районі Львівської вулиці, де були розташовані Січові Стрільці та касарні Богданівців, які містилися в Печерській цитаделі якраз проти Арсеналу.

Большевицькі інсургенти мали: Арсенал, який був їх головним осередком, майстерні Київа I., околиці пристані та район між Крутим Спуском та Собачою Тропою. Районами найупертійших змагань були: Софійський Майдан, на яким йшли бої за телефонічну централю і район між Арсеналом та Державним Банком.

Йшли змагання без перерви між Богданівцями з одного боку, які засіли у своїх касарнях і Арсеналом з другого. Там йшла невпинна стрілянина. Вікна будинків відділювались тільки подвірям, що найбільше в триста кроків, тому кулі з Арсеналу літали по цілій богданівській касарні. Було дуже тяжко вдержатись в долішньому її поверсі та цілком неможливо було користати з нормального виходу; тільки вікнами, що виходили до рова старої фортеці,

можна було дістатись до Богданівців. Кожного дня тим незручним виходом спускали на мотузках раних та забитих переважно в голову.

З другого боку Арсеналу в касарні т. зв. „Миколаївських воріт“, якраз проти пам'ятника Іскри та Кочубея, був розташований український сердюцький імени гетьмана Сагайдачного полк, який, як і всі сердюки, оголосив „нейтралітет“ і залюбки не лише перепускав арсенальців, але й продавав їм їжу та набої...

Такі же „нейтральні“ частини були розташовані в гарматній військовій школі у Кадетській Рощі — Сердюцька гарматна бригада, в касарнях бувш. Луцького та Бендерського полків та в самій цитаделі коло головної варті, де стояв якийсь Шевченківський полк, який приїхав з Петрограду добре розпропагандований, з твердим наміром розігнати Центральну Раду, але приїхавши занявся „нейтральними справами“, як от самозадоволенням харчами, одягом і т. д. Були ще деякі частини, які теж, хоч і не зголошували „нейтралітету“, але були ще більше пасивні ніж „нейтральні“: це був штаб Сердюків і полки — кінний Вільної України, складений з молодняка ще необстріляного, та піший полк імени Грушевського з мійської інтелігенції невиразного облича.

Цих неутральних та напівнеутральних було так багато, що вони перевищували числом обидві змагаючіся сторони. Вивести їх зі стану неутральности було годі, бо мали певну організованість і карність супроти своїх командантів, які здебільша були „малороси“, а то й просто Росіяне, бо при формуванні тих частин мало звертали уваги на свідомість наці-

ональну командного складу. Отже це командування, не маючи змоги повернути багнетів своїх підлеглих проти українського уряду, обмежилось грою на шкурництві та втомі війною і вдержало свої полки в догідному стані „нейтралітету“.

Зі всіх „нейтральних“ зосібна шкідливі були, крім вищезгаданих Сагайдачників, ще бельгійсько-французький авто-панцирний дівізіон, який стояв на шосе, що веде до Святошина і був головною підтримкою „нейтральних“, загрожуючи виступом проти тої сторони, яка насмілиться їх зачепити. Звичайно про ці всі деталі дізналися ми значно пізнійше.

Перша наша ніч у театрі „Аполььо“ пройшла спокійно, так як у полковій резерві на фронті, бо нікого з наших фронтовиків не турбували ні далекі крісові постріли ні тактакання скорострілів в напрямі Арсеналу.

Ранком полкові приобіцяно „баню“ (парню), бо за час нашого безпереривного походу ми набралися стільки насікомих та всяких паразитів, що тяжко було витримати.

Ще напередодні замовили ми парню в районі Думської Площі і коло 8 години ранком сотня владнавшись пішла купатись, а я з невеличкою охороною пішов до Військового Секретаріату зареєструвати полк, вяснити, що з ним маю робити та дістати гроші, прохарчування та одяг.

Цойно дійшов я до бувшої Колегії Галагана та спинився на сходах подивитися на заклик до вступу у „Кіш Слобідської України“, на якому був намальований здоровенний козарлюга з оселедцем і шапкою зі шликом у руках та була виписана відозва із підписом Петлюри, яка закликала тих, хто

бажає боронити Вільну Самостійну Україну, вступати до Слобідського Коша та зголошуватись до прийомного бюро, яке міститься тутки, — як раптом зірвалася горяча стрілянина в стороні Думи, куди пішла перша сотня. Занепокоївшись тим пішов я швидко до свого „Апольо“, але на розі Фундукліївської та Крещатика зустріла мене гайдамацька стежа, яка доповіла, що перша сотня мусіла брати парню з боем, бо там була засідка і що друга сотня пішла на допомогу, щоби прикрити першу, заки та скінчить купатися.

Пішов я знову до Військового Секретаріату, а з боку Думи вряди годи тріскав постріл, то пере-стрілювались з ворожими стежами гайдамаки, які забезпечували для полку купіль.

Військовий Секретаріат мав дуже своєрідний вигляд: тимчасові деревляні перегородки в кімнатах, що робили їх придатними до нових функцій, лавки з садів у почекальнях, а головне повне боєве поготівля цілої установи.

На сходах зарав же за дверима скоростріл вже з готовою лентою та обслугою біля нього, другий скоростріл такий же готовий до негайного бою в самій прийомній кімнаті Військового Секретаря, очевидно тому, що з вікна цієї кімнати дуже гарний обстріл Фундукліївської вулиці. Всі урядовці озброєні, так що навіть мені, що таки багато дечого бачив з ділянки військового поготівля, трохи дивно було бачити кріси, які стояли коло столів з паперами і друкарськими машинами та розсильних, які вирушаючи з дорученнями набивали кріси; навіть деякі з небагатьох панночок машиністок мали револьвери при поясах.

У коридорі коло прийомної секретаря ладнаються урядовці, частина в військовому, частина в цивільному одягу, але всі озброєні. Начальник канцелярії після списку їх перевіряє, — це іде відділ змінити варту в Державному Банку, яку більше як тиждень з браку військових відділів виконують урядовці Військового Секретаріату, по черзі переходячи від боєвої до канцелярської справи і навпаки.

Я розповів свою справу вартовому старшині та на велике моє здивовання був прийнятий самим Військовим Секретарем, який докладно розпитав мене про стан полку, настрої його, настрої населення тих районів, якими я йшов і, нарешті, запропонував мені видати негайно винагороду гайдамакам по 300 карбованців, старшині по 1000, а тоді це були великі гроші. Я, знаючи настрої своїх козаків, відповів, що подібна винагорода булаб кінцем існування полку, бо ні один із нас не йшов до Центральної Ради та до Київа за грошима, тільки йшов боронити прав Українського Народу, а видачу таких великих грошей моглиб уважати наміром купити нас зєднати для непевної мети. Тому я просив, щоби для полку видано тільки такі гроші, які йому належаться на удержання, якого ми вже другий місяць не діставали за браком коштів. Зі мною був господар полку з усіма розрахунками. Ми швидко визначили необхідні нам кошти та негайно дістали наказ про їх видачу. Я просив також, щоби до полку повернули всіх наших вартових, які були при потягах зі зброєю та визначили, звідки я можу діставати доповнення людьми з огляду на неминучі бойові втрати. Перше приобіцяли, а в другому порадили виві-

снти заклик поруч із закликом до Слобідського Коша та почати набір охотників.

Гроші ми дістали дуже швидко і без всяких формальностей. Я просто підписався в якійсь книжці, а той, у кого я підписувався, відрахував мені купу царських карбованців. На запит господаря полку, чи треба в розчисленню додержуватись російських звичаїв, чи може є які нові, той що видавав гроші, відповів: „а пишть як хочете“... Це нас трошки здивувало — бо революція революцією, але в грошевих справах ми навіть на фронті звикли до більшої формалістики.

Коло полудня вернувся я з грошима та з наказами до своєї тимчасової касарні, де пообчищували та повеселійшали гайдамаки їли консерви з хлібом і запивали горячим чаєм. Сходив я до парні з останніми вартовими і по скінченню її передав варту коло Думи відділові Полуботківців, який почав помалу з боєм просуватися до пам'ятника Олександра II.

За яких 20 хвилин після мого повороту викликали мене спішно до штабу Ковенка, де сам командант заголи просив мене вислати 12 козаків зі скорострілом на Крещатик, 10 на Бульвар, 15 ще кудись. На це я відповів рішучо, що з подібними не то що проханнями, але й наказами я прошу до мене не звертатися, бо розірвати полк і перетворити його в дезорганізований натовп, який вже уявляють собою Полуботківці, я не дозволю і якщо ця поведінка моя не до вподоби, то прошу мене скинути з командира полку, бо поки я ним команду, полк буде виконувати всі накази, але як впорядкована одиниця, а не як випадково зібрана ватага. Коли хо-

чуть полк використати, то прошу дати йому як цілому, певний відтинок і певне окреме бойове завдання.

З тим пішов я зі штабу, а за 10 хвилин знов прибіг адютант з наказом вислати 10 козаків на підтримку Полуботківців на Крещатик, але знову дістав відмову.

Тимчасом стрілянина по цілому Київі ставала все жвавійша, а з боку Думи раз-у-раз тріщав скоростріл.

Ще за кілька хвилин прибіг до полку сам особливий командант і дуже схвилювано сказав, що моя впертість веде до того, що Полуботківці відступають та що йде загальний наступ від Дніпра на відтинку від Крещатика до Малої Володимирської та що сама „Центральна Рада“ під загрозою.

Нарешті командант спитав мене, „на яких умовах“ виступить полк, я знову підтвердив, що „умов“ я не ставлю, але лише не можу дати полку розмикувати, всяке ж бойове завдання для цілого полку виконаю негайно. На цю мою заяву командант зацікавився дізнатись, який саме відтинок зможе обслужити полк у даній ситуації, на що я заявив, що уважав би за доцільне повести наступ на відтинку між Інститутською та Лютеранською і далі на Софійський майдан і Фундукліївську вулицю, щоби забезпечити Центральну Ряду.

Коли з тим пляном згодився командант Київа, полк негайно став до зброї, а сотні пішли — перша по Інститутській, друга по Миколаївській та далі по Прорізній, третя по Лютеранській і далі на Фундукліївську, а остання тимчасом лишилася в „Апольо“ в резерві. Був уже останній час до ви-

ступу, бо на Крещатику аж гуло від вистрілів. Я пішов при третій сотні, щоб скорше осягнути головну мету: звязок з охороною Центральної Ради.

Щойно вийшли ми на Лютеранську, як з боку Крещатика прибігли схвильовані Вільні Козаки — гімназисти та переказали, що з боку Думи вже підходить якийсь ворожий відділ. Третя сотня поставивши скоростріли, гусаком, по обидвох боках вулиці, побігла на діл. За хвильку дійсно з боку Думи якісь вдягнені в сірі шинелі люди, але наші скоростріли для обережності дали першу чергу понад їх голови. У відповідь вони замахали шапками, а за хвильку розгорнули малий жовто-блакитний прапорець. Це ті наші Полуботківці, що з боєм відходили з під Думи. Наказую їм зібратись та впорядкуватись на Бесарабці, куди намагаюся скупчити всіх Полуботківців, які тактикою штабу команданта порозкидані партіями та перемішані з Вільним Козацтвом і тому доволі деморалізовані. Дві чети третьої сотні закріплюють за собою ріг Фундукліївської та Крещатика, шукаючи звязку з Центральною Радою, а дві повертаються на допомогу другій сотні, яка веде впертий бій на розі Миколаївської та Крещатика і ніяк не може просунутися, четверта сотня підтягається Лютеранською до Крещатика.

Ворога з рогу Миколаївської і Прорізної збито, але він затримався на горі Прорізної вулиці, звідки продовжував стрілянину зі скоростріла. Дарма намагалися наші хлопці уставити свій скоростріл за афішевим стовпом проти Прорізної, це коштувало лише трьох ранених та одного вбитим. Невідомо

було, що робиться з першою сотнею, але в бік Думи „кипіло“.

Знову зосереджую всю третю до Фундукліївської та залишивши свої резерви на Крещатику починаю підійматись по Фундукліївській.

Вздовж Пушкінської вулиці, що прорізує Фундукліївську 50 — 60 кроків перед будинком Військового Секретаріату, іде бій. Кулі густо летять, як з боку Бибіківського Бульвару і з за плота в садку, що належить до будинку Секретаріату так і з боку Прорізної; назустріч від Секретаріату гусаком тягнеться тулячись до будинку, що в бік Прорізної, невеличкий відділ різноманітно вдягнених і озброєних людей.

Тяжко орієнтуватися, де свої, де чужі, бо наша стежа обстрілювана з обох боків, лишень ті, що по Фундукліївській, не стріляють.

Допомагає національний прапорець, який обстріляно тільки з боку Прорізної.

Починаємо бій. Дарма гайдамаки позаягавши за хідником обстрілюють вікна будинку типографії „Корчак Новицького“, звідки весь час іде стрілянина; надаремне ті Вільні Козаки, що підійшли з гори, з великою самопосвятою намагаються просунутись Пушкінською вулицею—ці, що обсадили типографію, продовжують стріляти так влучно, що Вільні Козаки втратили із сімох аж чотирох вбитими й раненими, а гайдамаки трьох і не могли посунутись ані на крок вперед.

Той наш відділ, що займав садок коло Військового Секретаріату, і складався з членів Центральної Ради та Секретаріату, відійшов, а ми змагалися аж до тої пори, поки не підійшов наш панцирник та не

висадив брами типографії, що примусило її залогу зникнути, залишивши трьох вбитих у цивільному одязі, а одного в одязі російського старшини та скоростріл Кольта.

Це вирішило долю бою і на Прорізній, а Гордієнківці женучи перед собою ворожі лави досягли Великої Володимирської вулиці та Софійського Майдану та увійшли в зв'язок зі Січовими Стрільцями, які йшли з боку вулиці Львівської і якраз тоді почали бій за т. зв. „Присутственніє Места“ та „Готель Прагу“. Залога Січових Стрільців майже півтора години обложена в Центральній Пошті видержала без огляду на всі ворожі атаки аж до нашого підходу.

По Великій Володимирській від Прорізної аж до Софійського Майдану лежало багато вбитих, а перед „Готелем Прага“ перекинута колісниця з під скоростріла із забитим конем.

Вечеріло, коли Гордієнківці знову зосередилися в „Апольо“, передавши вартування звільнених від ворога районів, Вільним Козакам. Пізніше від других вернулася перша сотня, що загналася з переслідуванням аж на Поділ.

На другий день ранком, знову після декількох невдалих спроб витягнути з полку людей частинно, мене закликали до начальника штабу Ковенка і підполковника Ген. Штабу Сальського, який після пертрактацій зі мною, нарешті знову дав цілому полкові таке завдання: оперуючи на відтинку Крутий спуск - Дніпро, намагатися взяти Арсенал і увійти в зв'язок з гайдамацьким кошем Слобідської України під орудою С. В. Петлюри, який по відомостям

штабу Ковенка мав підійти до Київа з Лівобережжя.*)

Щоби розібратися в ситуації, взяв я п'ять гайдамаків і пішов по Інститутській в напрямі до Арсеналу. Щойно минули ми Державний Банк і дійшли до бувш. помешкання генерал-губернаторства, як з боку Арсеналу прибігли сполотнілі, задихані два з рушницями гімназисти і доповіли, що вони рештки варти Вільного Козацтва, яка збита арсенальцями зі Школи Сліпців і що арсенальці великою юрбою посуваються далі; ще за хвилинку прибіг розхристаний, переляканий писар „нейтрального“ штабу Сердюків і доповів, що арсенальці порушили їх „нейтралітет“ і розброїли штаб, відобравши два скоростріли.

Тлом до цих донесень була все жвавіща стрілянина з боку Печерська, яка чергувалася з вибухами ручних бомб.

Ще за хвилину по Інститутській зачорніло від юрби, яка стріляючи в гору та вигукуючи йшла в нашу сторону. Попереду докладно бачилось два скоростріли які тягнули в руках.

Вільні Козаки скрикнули і стріляючи в гору побігли в бік Державного Банку, але наші „фронтвики“ швидко засіли за стовпами від ліхтарень та телеграфів і почали стріляти до юрби з віддалі яких 100 до 80 кроків.

Звідтам відповідали безладною стріляниною; видно було як пробують поставити скоростріли, навіть один з них дав дві-три черги, високо понад голови, але змовк і юрба стріляючи із криком кину-

---

Кіш Слобідської України під командою отамана Петлюри був у боях з большевиками на Лівобережжю і його спішно викликали на оборону Київа.

лась в ростіч, залишивши скоростріли, вбитих і раних. Почали ми посуватись до покинутих скорострілів, як раптом зірвалася стрілянина позаду нас і коло Державного Банку і в боці бувшого Царського двірця. Кулі свистали десь високо, чиркаючи об стіни і вибиваючи шиби. Аж за кілька хвилин, коли ми вже взяли скоростріли, позаду нас стихло, а до нас підійшов невеличкий відділ, на чолі якого був якийсь добродій вдягнутий у напів військовий однострій, який як „начальник відтинку“ наказав мені продовжувати наступ і був дуже здивований, коли дізнався, що я веду розвідку призначеного мені району. Він же пояснив, що стрілянина була наслідком „нервозности“ Вільного Козацтва і залоги Державного Банку, які себе не пізнали.

Залишивши цього „начальника відтинку“ пішов я зі своїми гайдамаками, які тягнули взяті скоростріли, один з розбитим панцирною кулею щитом, до штабу довідатись — хто має держати відтинок.

У штабі страшна метушня, збирають папери, всі бігають озброєні, сам командант з пістолем в руках ладнає писарів штабу, в той час коли в 150 кроках від штабу жде спокійно наказу 300 фронтовиків.

Паніку вчинили Вільні Козаки, які доповіли, що Державний Банк взяли арсенальці, на бік яких перейшли українські частини, а в штабі думали, що це Гордієнківці.

Моє прибуття вияснило непорозуміння, але тільки після довгих пертрактацій зі штабом Вільного Козацтва та з Військовим Секретарятом удалося мені добитися того, щоби на відтинку, який доручено

полкові, не було жадних озброєних відділів інших формацій. Також до вечора остаточно вичистили ми відтинок, від своїх і від чужих, обсадивши і Державний Банк і краї рова, що відділював будинки Арсеналу та взагалі стару твердиню від тієї частини Київа, яка звалася „Липками“. Ми увійшли в звязок з Богданівцями і тутки я особисто мав змогу переконатись, у яких жахливих, тяжких обставинах вів боротьбу цей полк.

Одначе не можна було сказати, що ми були цілковито господарями свого району. Бо в ночі, коли я пішов перевірювати свої варти та почав балакати з одним вартовим, який стояв між Державним Банком та Апольльом, значиться позаду лінії, нас обстрілював хтось із будинку „Гінзбурга“ (найвищий будинок у Київі) зі скоростріла. Після короткої перестрілки скоростріл замовк, а на ранок ми знайшли його покинутого в калюжі крові на балконі пятого поверха порожнього помешкання. Тоїж ночі наша стежа мала перестрілку з кимось, що стріляв зі садочку, майже проти самого Державного Банку.

В ночі захопили большевики водопроводну станцію на Подолі та відібрали Київу воду та світло. Якби не природні криниці в театрі на Меренгівській та Миколаївській і в пивниці одного з будинків, так нічим булоби напувати коней.

Цілий день Гордієнківці перестрілювались з Арсеналом, причому найтяще було тим, хто був у залозі Школи Сліпців, бо доводилося під вогнем тягати воду через вулицю з криниці і не тільки для себе, але й для сліпих бідолах, які ані самі не мо-

гли дати собі ради, ані не могли їм допомогти сестри жалібниці.

У невпинній боротьбі пощастило нам збити усі сторожі арсенальців на шосе вздовж Дніпра, добитися до ланцюгового мосту та вислати стежі поза нього. Тим осягнуто Печерськ з боку Дніпра.

„Нейтральні“ Сагайдачники дуже занепокоїлись тоді і слали до нас делегацію за делегацією. Головно їх непокоїло те, що Гордієнківці рішуче відмовилися перепускати будь кого через свою сторожу, тим самим цілковито перервали зв'язок Печерська з Подолом. Сагайдачники навіть почали загрозувати виходом з „нейтралітету“, що було би дуже неприємно, бо їх було понад тисячу, але ми все таки залишилися при своєму рішенню і нікогѐ не перепускали.

Цілий день Полуботківці, що були проти Подолу разом з Вільними Козаками, намагалися надаремне вернути воду та світло.

Штаб оборони шукав вільних резерв і ледви набірав 20—30 людей. Як мені казали в штабі, можна було би використати полк Вільної України, але ворог так зручно уставив проти його казарми скоростріли, що держав увесь полк як в арешті, а не обстріляний молодняк, з якого складався цей полк, не умів дати собі ради, післатиж для нього в допомогу не було кого, бо все було зв'язане розгорілою боротьбою. Хотів я підтягнути гармати з Київа II., бо годі було думати без гармат взяти Арсенал з його грубими стінами приноровленими до боротьби, але надіслані гайдамаки не могли пробитися до стації, яка ще була в наших руках. Гірше скінчилася спроба добитися сіна та вівса для коней з інтендантських

складів Печерська: надіслані вози та варту захопив ворог і з них лише одному гайдамаці і то раненому вдалося вернути до полку з повідомленням, що решту охорони і погоничів — розстріляно.

В вечері трошко полекшало, бо не знаю звідки з'явився курінь українських моряків до 150 чоловік, який узяв водопроводну стацію та пустив її в хід давши воду та світло у місто, а в ночі найшла наша стежа звязок з Гайдамацьким Кошем Слобідської України.

Дивне вражіння справило на мене перше побачення з представником цього Коша, начальником стежі, підстаршиною Червоних Гайдамаків.

Засмальцьовані, втративши природний червоний колір, шкіряні штани, жовтий коротенький кожушок, смушкова шапка з червоним шликком, гелена голова з довгим чорним оселедцем за вуха та свіжим шрамом від кулі, та нерухоме самовпевнено залізне облича маняка, — анрмальної людини, нібито справді воскресший гайдамака прастарих часів.

Він віз доручення до Ковенка, зустрівся з Гордієнківською стежою, яка допровадила стежу червоних гайдамаків аж до самого Ковенка, де цей самий підстаршина передав у моїй присутности доручення після призначення та дістав наказ відпочити у Гордієнківців та поінформуватися.

Питаю: „Де ваш Кіш?“. Ляконічна відповідь: „Не далеко“. „Багато маєте людей?“ „А вистарчить“. Кажу: „Чоловіче, перед ким скриваєте, між свої та мусимо спільно працювати“. А він у відповідь: „А ви не питайте, дарма, пане полковнику! я мав наказ відвезти доручення — відвіз, а іншого наказу не маю, том у нічого не казатиму. Знаю, куди маю вер-

тати і як відпочинуть коні, чи Ви дасте свіжих чині — вертатиму., Коли хочете, напишіть листа батькові кошовому, я передам, а розповідати нікому нічого не можу, така звичка у нас Слобідських Гайдамаків“.

Гордієнківці, які розмовляли з рештою гайдамацької кінної стежі, переказували, що також про ніщо, що торкається коша, не кажуть. І на вигляд решта червоних гайдамаків мали вигляд подібний до цього підстаршини.

Я написав докладне повідомлення до Кошового Слобідського Коша та передав через вертаючу стежу.

На слідуючий ранок дістав повідомлення за підписом Петлюри, в якому він писав про координацію наших зусиль для добуття Арсеналу, а разом із тим повідомлення, що Росіяне в значних масах ідуть в яких 15 — 20 верстах за ним і лише зіпсуті гайдамаками шляхи та мости їх задержують.

У Києві кипіло. Арсенальці раз-у-раз намагалися збити наші стежі, що були поза Дніпром та старалися захопити ланцюговий міст.

З другого боку, з Подолу, весь час робили большевики виправи проти Головної Пошти та Центральної Ради спрямовуючи свої удари і вздовж Великої Володимирської, Нестеревської і вздовж Малої Володимирської.

Характеристичний епізод, що малює несталість положення на всіх напрямках: хотів я одного вечера пройти до знайомих, які тоді жили в районі площі, що біля церкви Святого Володимира. На щастя взяв зі собою невеличку охорону. На розі Гімназійної довелося підтримати невеличкий відділ Віль-

них Козаків, який разом з розвідкою Січових Стрільців відходив під натиском переважаючого ворога наступаючого з боку Нестеревської і тільки після відпертя цього наступу поза Анатомічний Театр вдалося мені пройти. Одначе моя візита була недовга; її припинила горяча стрілянина на Бибіківським Бульварі, де йшов наступ від сторони майстерень Київ І, які теж були одною із баз повстання.

Тогож дня, коли дістали ми сталий звязок зі Слобідським Курінем, прийшов до штабу Ковенка на допомогу курінь залізничників.

Дуже гарне вражіння справляли козаки цього куріня: Молоді хлопці в більшості з інтелігентними обличчями, глибоко переконані в правоті тієї справи, за яку вони стали до зброї, але пересякнуті думками про можливість згоди з ворогом, а головне погано обучені військово. Наприклад вони майже на руках притягли гармати, що їх так нам бракувало, але не переконалися в тому, чи гармати справні, бо дійсно із них не можна було стріляти. Не взяли також у вистарчаючій кількості набоїв, а головно гранатів, які єдині були „переконуючими“ для арсенальців; тому довелося лишень поставити ці гармати як прикрасу штабу Ковенка.

Не знаю, куди подівся цей курінь і як його використали підчас оборони Київа, бо знову залізничників, що правда вже цілком іншого типу, довелося мені зустрінути щойно в 1919 році.

В вечері того же дня дістав я від своїх гайдамаків донесення, що Слобідський Кіш переходить Дніпро, при чому „червоні гайдамаки“ йдуть через ланцюговий міст, а „чорні гайдамаки“ переходять з боєм стратегічний деревляний міст, що низше лан-

цьогового. І дійсно крізь ті рідкі вистріли по цілому Києві, до яких ми вже звикли, чути було густу стрілянину, що вже нагадувала фронтовий бій: греміли гармати та вибухали стрільна десь у напрямі за Лаврою. Вже в цілковитій темряві прийшла від С. Петлюри до Гордієнківців пропозиція прийняти участь у розбродній „нейтральних“ Сагайдачників, бо усталено, що вони допомагають набоями та харчами Арсеналові.

Вже давно було необхідно покласти край цій нісенітниці, якою була оця „нейтральність“, тому я охоче пристав до акції та зосередив до Миколаївського мосту весь свій „резерв“ щось коло 20 людей. Справу розброєння „червоні Гайдамаки“ повели так швидко та досконало, що нам і участі взяти не вдалося. Розброєних зараз же заставлено до „нейтральних“ справ, а саме на господарчі праці та обслугову.

Ця акція в зв'язку з захопленням „Чорним курінем“ Печерського Ринку та усталенням тісного зв'язку між Богданівцями і нами привела до повного оточення Арсеналу.

Це вплинуло на його оборонців очевидячки деморалізуючо. Цілу ніч з Арсеналу вибухала панічна стрілянина і цілу ніч поодинокі арсенальці намагалися, покинувши зброю, проскочити через нашу сторожу.

На ранок була призначена загальна атака. Гордієнківці мали демонструвати наступ з боку Школи Сліпців та мали увірватися до Арсеналу крізь вікна від сторони рова.

У ранішньому тумані почалась перестрілка, а гордієнківські лави почали наближатись до Арсеналу — городами та пустарями.

З Арсеналу стріляли, хоч не дуже рясно, зате там з боку Печерська за будинком Арсеналу, який був лише одною зі складових укріплень старої, Миколая І. твердині Київа, зірвалася велика бойова завірюха: десь близько, раз - у - раз гупали гармати і вибухи гранатів гучко відбивалися в середині Арсеналу; тамже стріляли скоростріли і без окремих згуків як шум киплячої води тріскотіли кріси.

Враз, у цей хаос згуків вмішалися людські голоси, які кричали „Слава“, а ми побачили, як крізь Миколаївський проїзд, який розділяє казарми Сагайдачників від Арсеналу, проскочив гурток людей в жовтих кожушках із повіваючими червоними шликами...

Атака! — Гордієнківці рванулись теж вперед і крізь деякі вікна, що не були закратовані вскочили до Арсеналу. Там у середині, поміж машинами, вже йшла боротьба тієї залоги, яка ще змагалася, бо більшість її не видержала і піддалася.

Проскочивши з гуртком гайдамаків на другий бік, перше, що кинулось мені в очі, то побачив я у тій коротенькій вулиці, яка виходить від Миколаївської до Арсеналу, гармату, що дивилася просто до вищербленого вікна Арсеналу. Біля неї двох убитих гайдамаків з червоними шликами в кожушках; на щиті гармати в багатьох місцях свіжі сліди крісових куль...

Московська вулиця коло Арсеналу вся вкрита склом від вибитих шиб, а на ній декілька трупів. Чорний струмочок мазуту, що витікає з розбитого резервового баку, залишивши підлогу салі Арсеналу, витік і на вулицю; один труп ним підпливає: Знайомий вже малюнок господарювання суворого бога боїв — Вотана.

З боку Миколаївської казарми, де були Сагайдачники, чути крик багатьох голосів й окремі вистріли. Спішу туди зі своїми хлопцями.

Під високою з бійницями цегляною стінкою, яка лучить окремі оборонні будинки старої фортеці, налякана голосуюча юрба людей у робітничих блюзах, сірих салдатських шинелях, звичайних цивільних одягах, обдертих, вимазаних в мазуті, між ними декілька жінок. Перед юрбою лежать трупи; з них один ще в смертних судорогах і стоять два наладовані скоростріли, які грізно спрямовують на цю юрбу обслуговуючі їх червоні гайдамаки. Поміж скорострілами та юрбою, якраз поміж свіжими трупами стоїть невисока худощава людина з блідим стомленим обличчям у сірім вояцькім плащі без нараменників та сірій „салдатській“ папасі і намагається перекричати юрбу. Примусивши її замовчати на хвилинку, людина звертається до скорострільців і схвильованим голосом: „Коли хочете розстріляти їх — і показує на юрбу — то розстріляйте перш мене! Це ж робітники, які може й по невідомості, спровоковані до повстання проти української влади робітників і селян; між ними може є чимало й невідомих Українців із тих працюючих, за яких ви ведете боротьбу, і ви їх хочете розстріляти? Я того не дозволю, першу кулю в мене!“...

Користаючи з хвилевої тишини спитав я одного з Червоних Гайдамаків, який був недалеко: „Де я зможу побачити кошового отамана Петлюру?“ „Ось він!“ — вказав гайдамака на чоловіка, який щойно промовляв до скорострільців.“ — „От не дозволяє розстріляти цієї сволоти, а вони навіть наших ра-

нених розстрілювали та ще як знущалися: Теж добрий!“...

За хвильку підійшов до скорострільців — які нерішучо дивились у бік Петлюри, що повернувся до них спиною і щось розмовляв з полоненими, — якийсь очевидячки старшина з рябим побитим віспою круглим обличчям, сталевими скляними очима, рідким рижевуватим оселедцем під незграбно вдягнутою шапкою і хриплуватим голосом, тоном, який виключав саму думку про непослух, наказав зняти скоростріли, що негайно і виконано.

Потім підійшов до Петлюри і торкнувши його за плече, витягнувся по військовому зі словами: „Батьку, вартових привів, куди вести?“

Не більш, як двадцять похмурих і злих гайдамаків, із них двох верхи, обступили юрбу понад 200 людей, пavidко її вирядили чвірками і повели.

Я підійшов до кошового та познайомився із ним та з його кремезним начальником штабу сотником Генштабу Удовиченком, питаючи їх, що вони думають робити, на що дістав від Петлюри дуже неясну ухильчу відповідь, а від начальника штабу яснійшу, що мовляв, це діло тих, що ледви не загубили Київа...

Підчас розмови пригнали Чорні Гайдамаки понад 100 полонених, а Гордієнківці забрали на тім боці майже стільки.

Потім принесли Слобожанці і з мовчазним докором поклали перед старшиною трупи декількох Богданівців замордованих у такий жахливий спосіб, який тільки до лиця азіятам... Трупів нашли в Арсеналі.

Почалась небаром збірка Слобожанців, яких було смішно мало, порівнюючи з тим, що звикли ми бачити на фронті, але був то добірний народ, зокрема Чорні Гайдамаки, всі скорше юнаки ніж старші люди; дуже одноманітно вдягнені, без усякої театральности, лишень з чорними шапками і чорними шликами на них. Пізнав я і того старшину, який приходив до Петлюри. Він командував Червоним курінем і був це Волох, який потім придбав собі і почесну і погану, негативну славу в нашій визвольній боротьбі.

З начальником штабу Слобожанців пішов я до штабу Ковенка. Там знову хотіли висмикнути від Слобожанців якусь чету для ліквідації якогось там повстанського штабу, але начальник штабу Слобожанців, подібно як передтим і я, рішучо заявив, що Кіш може виступати, або весь разом, або ніхто. Тоді, після наради, вирішено, що Слобідський Кіш трохи відпичне і піде ліквідувати повстання в майстернях Київа I, а Гордієнківці розтягнуть свою варту аж до ланцюгового мосту, який візьмуть під свою охорону.

Ті інформації, про насуваючу небезпеку зі Сходу, які дістали в штабі Ковенка від живої людини, — начальника штабу Слобожанців, викликали очевидячки великий неспокій, який виявився назовні пропозицією, яку після того зробив мені підполковник Сальський, а то чи я не зможу зорганізувати оборону фронту на Дніпрі та перевірити розвідкою відомости, про ті значні сили, які йдуть зі Сходу.

Що торкається до розвідки, то я взявся її перевірити, але для вирішення питання про оборону попросив дати мені відомости, якими засобами я мігби

розпоряджати, бо з 280 гайдамаками виконати це завдання — годі.

До вечера, провіривши охорону ланцюгового мосту і стійки для забезпечення Державного Банку обчислив я докладно, що до самої оборони лишається не більше як 80 крісів і 4 скоростр. Тоді познайомився я ближше зі Слобідським Кошем і мені дуже подобалась їхня організованість, чисто по військовому. Їх штаб вільний від зайвих людей, прегарна розвідка і т. д.—все те, до чого звикли ми, техніки військової справи.

Вечером зайшов я знову до штабу Ковенка, де в той час обговорювався цілий хаос проєктів оборони Київа. Повно було тут людей. Якийсь російський артилерійський полковник голосно доводив по російськи, про свій догідний плян оборони, який вимагав поставлення на березі Дніпра, лише... сто гармат. Але як їх притягнути, коли ці дві гармати, що сиротами стояли коло штабу, були доказом повної неможливості переведення цього проєкту. Другий якийсь, також по вигляді військовий доводив, що треба зосередити всю піхоту до Дніпра, а кінноту аж поза Дніпром і т. д.

Тутже, на коридорі, вів уже новий військовий міністр Жуківський та полковник Сливінський переговори з якимсь військовим у чужоземнім уніформі, здається Бельгійцем, про можливість притягнення до оборони тих панцирних авт, які без діла стояли на Святошинським шляху.

Розмова велась по французьки і Бельгієць рішучо заявив, що панцирників він не дасть і вмішуватись у горожанську війну він не хоче.

Спитав я Сливінського, чи є можливість дістати відповідь, чим розпоряджатиму, як візьмусь за оборону Дніпра і мені відповіли, — що при такій відсутності „державного і стратегічного почуття“ в кермуванні та у військових частинах, годі на щось конкретного числити. Та й дійсно, тяжко було визнатись, що робиться в штабі, де вже перевтома і нервування зробили своє. Навіть дехто, не виключаючи і старших, вже піддержувався алькоголем зі всіма наслідками того штучного підйому...

Тому прийшла мені до голови думка, що треба буде порозумітись із тими командантами, яких відділи вдержували порядок і не були ще розпорошені і так-сяк звязатись у спільній акції підпорядковуючись бодай самочинно, хоч би тому самому Петлюрі. З Богданівцями, які також показали доброю частиною, був у нас уже тісний контакт, але їх штаб не надавався до кермування акцією кількох боєвих одиниць. Ми також не мали потрібного штабового апарату, Полуботківці були розкинуті, а з Січовими Стрільцями ніяк не годен було устійнити звязку.

В ночі Гордієнківські стежі вже увійшли в контакт з передовими стежами наступаючого ворога. Це була кінна розвідка 25. Сибірського полку, того самого полку, з якого вийшли всі Українці підчас формування Гордієнківського полку. Отже ця допомога „працюючому народові України“ в одній з її частин не мала ані одного Українця. Такий національний склад тих підступаючих частин зробив їх для нас ще більш ненависними.

Захоплені полонені зізнали, що йдуть частини бувшого Гренадирського Корпусу, з яких Українці

виступили та увійшли у відомий вже курінь імени Наливайка, 12. Туркестанський полк теж не залишав сумніву що до його національного складу, відділи Червоної Гвардії, Революційний Курінь та повстанські формування Білорусі та України, складені переважно з бувших російських полків. Є бригада гармат і цілий важкий дивізіон. Всього 12 — 20 тисяч боєвого стану під командою б. царського полковника Муравьова.

Для наступу кинено гасло: „Дайош Кієф! Смерть Центральної Радє і єя защітнікам!“

Для пояснення треба додати, що в російських військах, після революції, увійшло в звичай давати коротеньке гасло, яке виразно характеризує мету наміченої операції.

Моє повідомлення про висліди Гордієнківської розвідки ще збільшило переполох у штабі Ковенка, який без огляду на ніч, був повний ріжних людей, проєктів, чуток одна одній суперечних. Балакали про непевність тих чи інших українських частин, про підготовку до виступу російських старшин і т. д.

Повною протилежністю була поведінка Центральної Ради та її органів, до яких мене викликали тієї ночі. Там підготовлювали дальшу боротьбу за своє право, розраховуючи на гірше. Генеральний секретар війс. справ Жуківський, спитавши мене, чи я і полк вирішили продовжувати боротьбу навіть у разі розпорошення центру на власну руку, та діставши категоричну, підтверджуючу відповідь, наказав мені на завтра пібрати гроші та уповноваження на формування партизанських відділів при полку та репрезентацію Центральної Ради на місцях і познайомив мене з тими двома членами Центральної

Ради, які мають йти з полком, як звязкові, в разі неминучого розпорошення осередку влади.

Тієїж ночі вийшов Слобідський Кіш у напрямі на Київ І. Полонених арсенальців розміщено під вартою залізничників, частинно в казармах Сагайдачників, частинно в помешкані польського театру на Мерингівській вулиці. Не знаю, куди вони поділися потім, але після залишення Київа мені оповідали Богданівці, які відходили з Печерська останні, що всіх їх випущено на волю.

І після ліквідації арсенальців бої в Київі не спинилися. Гордієнківці крім далекого ще контакту з підходячою армією Муравьова весь час вели боротьбу з окремими відділами цивільних, що насувалися з боку Саперної Слобідки. Богданівці та розпорошені Полуботківці весь час мали мороку з невтихаючою стріляниною з вікон у районі вулиці Ділової та Васильківської, що раз-у-раз припиняла звязок між Печерськом та Київом ІІ., який постійно був у наших руках. Між Київом ІІ. та Київом І. та на Бибіківськiм бульварі й на Подолі не вгавала стрілянина. У самому тількищо опанованому нами Печерську не було спокою: раз - у - раз доводилося ліквідувати різні банди, які зтікали в напрямі Лаври та Видубицького монастиря. Черці тамошні були нам, як не явно ворожі, то у всякому разі дуже несприяючі, що виявлялося не тільки в постійному уживанню російської мови, з підчеркненням, але й у постійних намовах гайдамаків не розкладати „Матушки Росії“, а головно в їх нелегальній підтримці інсургентів, які зникали як камінь у воду на території монастиря.

На слідуючий ранок почалася вперта боротьба біля Київа I., у якій взяли участь з обидвох сторін гармати. Гордієнківську розвідку з району Дарниці відкинули ворожі стежі і панцирний потяг, який дійшов аж до залізничного моста, де здається залишив залогу, бо ті вільні козачі відділи, які висунув штаб Ковенка для оборони Дніпра від залізничного до стратегічного моста, не змогли просунутись навіть до стації Київ III, що коло Лисої гори.

На відтинку Гордієнківського полку в забудованнях Миколаївського монастиря уставилася якась гарматня батарея, що підвозила по одній гарматі та по однім муніційнім возі все тою же шестірнею коней. Командант цієї батареї доповів, що він має безпосередно від штабу Ковенка наказ підготуватися до обстрілу Ланцюгового моста. Отже одно завдання з Гордієнківцями. Але кермування йшло від заду. Ця система суперечила підставам військового мистецтва і була питома при кермуванні обороною Київа.

Коло полудня прилетів і перший подарунок з лівого берега. Ворожий панцирний потяг, який маневрував між Дарницею та Предмістною Слобідкою, обстріляв Печерськ та пустив декілька стрілів у напрямі Володимирського Собору, очевидно шукаючи по мапі змоги попасти в будинок Центральної Ради.

Наші розвідки та стежі були остаточно збиті із лівого берега, а до Передмістної Слобідки увійшла якась піша частина, яку обстріляла наша батарея з монастиря Святого Миколи. По Ланцюговому мості почала пересуватись ворожа піша розвідка, але її задержав наш вогонь. Під вечір якісь

ворожі гармати з боку дарницького ліса та від Передмістної Слобідки почали встрілюватись по нашій березі, а потім пустили декілька стрілів по Києві, тимразом також у район Володимирського Собору. Потім все втихло.

Взагалі все це виглядало на ту плянову підготовку рішучої атаки на завтра, яку ми звикли бачити на фронті. Ясно було, що підійшли правильні сили старої армії з досконалим і досвідченим керуючим апаратом.

Тому не турбуючись за свій відтинок я зміг проїхати нарешті до Петлюри, якого штаб містився офіційно в готелю проти оперового театру, недалеко.

Хотілось заздальгідь перебалакати про дальшу нашу акцію, подібно як з Богданівцями, бо для мене як фахівця, не улягало сумнівови, що ми ледви чи вдержимо в боротьбі за Київ і якщо не будемо мати ясних плянів на майбутнє, а ворог буде настирливо переслідувати, то в кращому випадку будемо розпорошені та будемо приневолені перейти на ту безвиглядну й безнадійну партизанщину, якою намагалися вести боротьбу Поляки в 1863 році.

В штабі Петлюри застав я лише господарську частину та муштрового адютанта, який довідавшись про мету мого приїзду, дав провідника - ординарця до бойового відділу штабу, який був на фронті та єдиний мав уповноваження вирішувати справи оперативного характеру. Всі-ж господарські та політичні справи мали бути розв'язані тут подальше від осередку боротьби.

Петлюру знайшов я коло [пам'ятника Бобринського, перед яким на Безаківській вулиці стояли дві гармати, які раз-у-раз стріляли в напрямі зал.

двірця та майстерень, що по за ним. Слобідські гайдамаки дійшли вже до того залізничного шляху, що обходив дворець із боку міста і вели підготовку до атаки на дворець. Йшла горяча крісова та скорострільна стрілянина, а кулі чиркаючись і підстрибуючи відбиті долітали до самих гармат і пам'ятника. Десь далеко в напрямі на Жидівський Базар було теж чути крісову, але рідку стрілянину.

Довідавшись про мету мого приїзду, Петлюра сказав, що цю справу треба обміркувати в спокійнішій обстановці та просив почекати, поки остаточно стемніє, бо на ніч він гадає припинити бій, у надії, що завтра виступлять на боці Центральної Ради ті сердюцькі гарматчики, які розташовані в Гарматній Школі і до цього часу були нейтральні. Цей виступ вирішить боротьбу з майстернями без зайвого розлиття крові.

На мою увагу, що це може бути пізно, бо з того берега вже перевели пристрілку, він сказав, що Муравьов посувається дуже методично та що час буде. Але гайдамаки певно думали інакше, бо після горячої стрілянини з боку стації залунало „Слава“ і дворець був взятий, а противник випертий поза залізницю, аж до майстерень. Стемніло та стихло. До Петлюри прийшли команди за наказами, дехто з них, як от курінний Волох, ранений багнетом.

Віддавши всі накази, поїхав штаб зі мною до свого помешкання на Фундукліївську.

Після важкого дня почали ми розмову, причому зголоднілі штабовці та й сам Петлюра, не діждавшись пригріваних на вечерю консерв їли як

казав кошовий припрошуючи й мене „хліб святий — козацький харч“.

Докладно вислухав Петлюра мої міркування про утворення декількох секторів боротьби, об'єднаних під одною владою, про необхідність одного начальника в кожному секторі, про неможливість таких випадків, як поява на відтинку батареї, яка, не підчинена командантові цього ж відтинку і т. д. Однак не згодився на мою пропозицію взяти на себе почин впорядкування оборони. Він дав дуже невиразну відповідь: мовляв і так він за багато взяв на себе відповідальності, тому не може вмішуватися в розпорядження влади хоч і бачить її помилки. Виходило, що поміж ним і тодішньою владою були якісь особисті непорозуміння. Приобіцяв тільки держати з нами звязок. Я виїхав тоді з нічим і хоч виніс добре враження від Слобожанців, то невиразна відповідь кошового трохи бентежила мене, але важко було зрозуміти її справжні підстави.

Слідуючий день почався бурливо. Зранку, після недовгої пристрілки, почали ворожі гармати міцний обстріл так наших позицій на березі Дніпра як і самого Київа.

Обстріл був дуже нагальний так, що нагадував стрілянину на дуже неспокійних відтинках австро-російського фронту в 1915 — 1916 р.р., але властивості вогню були якісь дивні. Дуже влучно і планоно стріляли яких чотири, п'ять осередків — по чотири, шість гармат, осібно дошкулювала якась чотири, або дво-гарматня батарея довгих трьохдюймових гармат, так званих морських „дальнобойних“, яка біла ізза Передмістної Слобідки та просто не

давала рушитись на тих відтинках, які вона обстрілювала. Тяжко від неї доводилося і нашій батерії, що була біля монастиря Святого Миколи: хвилинами просто бракувало їй голосу. Решта ворожих гармат, а було їх таки чимало, стріляли якимось хаотично. Стріляла по певному напрямку кожна група, але що до віддалі та височини розриву шрапнелів, то вони були страшено нерівні, раз добре спрямовані то знову не вірні, не послідовні. Тоді ми ніяк не могли цього явища зрозуміти та щойно потім, уже наступаючи разом із Німцями, ми могли те все з'ясувати. Муравьов вигадав тоді штуку: большевики взяли з дарницьких складів гармати, розвезли їх потягом та поставили вздовж залізниці, що йде від Дарниці до тимчасового мосту, на пристані, тобто лівим берегом вздовж цілого Київа,— забезпечили їх значною кількістю, теж підвезеною залізницею амуніцією та поставивши по два-три люда до гармати казали набивати та стріляти. Приціл перевірювали час від часу гарматчики, які їздили вздовж залізниці на паротязі.

Якби то не було, а вогонь був гучний та міцний і вражіння від нього було поважне, зокрема у зв'язку з поведінкою місцевого печерського населення, що складалося переважно з родин російських військових, служачих і тих, хто годувався при Лаврі та при богомольцях, отже з елементів найбільш цареславних і найбільш „общеросійських“. Ці люди нетерпляче чекали на „руські війська“ та негативно ставилися до наших змагань.

Як не хаотичний був цей обстріл, а всеж таки можна було завважити крім берегової смуги, два

найбільш обстрілювані райони: район штабу Ко-венка та Центральної Ради.

Стріляли густо до десятої—одинадцятій години, коли ворожі розстрільні пробували просунути вздовж Ланцюгового мосту, але були вогнем спинені.

Тоді ворожі гармати навалилися на ті наші позиції, які стріляли, приневолили змінити місця скорострільів, розбили один з них, примусили розстрільні перейти до інших рівчаків, причому командантові другої гордієнківської сотні зірвало гранатом голову та побило декількох гайдамаків; довелося, щоби вдержатись, підтягнути від задів усе, що жило. Наші батареї знемоглися; гармати були вже понищені, порозривані ворожим огнем на впрост.

Коло години 1. по пол. під рев ворожих гармат пішла нова атака, попереду якої йшов авто-панцирник системи „Пірліс“, а за ним нахабно в кольоні піхота.

Панцирник допустили Гордієнківці аж до цвинтаря Аскольда, де так добре зустріли його нечайним огнем протипанцирних куль захованих у ладівницях „Кольтів“, що знищили прислугу та понищили машину, не давши їй навіть змоги почати вогонь. А ворожа піхота зачувши скорострільну стрілянину та гадаючи, що це працює їх автопанцирник, прискорила крок, але попала під гордієнківський скоростріль. В паніці застеливши міст трупами, скачучи стрімголов у Дніпро, завернули большевики назад, а Гордієнківці знову попали під сильний гарматний вогонь, на який вже не відповідали наші батареї.

В цей мент величезного морального напруження посипались на нас кулі від сторони Лаври, звідки почав стріляти скоростріль. Це не видержали Вільні

Козаки біля „Стратегічного моста“ і ворог вже наступав на нас правим берегом Дніпра. З великою бідою вдалось нам вдержатися у Святого Миколи, де пробували поставити скоростріли на дзвіниці, але та триклята морська „трюхдуюмова“ батарея за третим стрілом всадила гранату у дзвіницю та скинула і наші скоростріли і наших скорострільців. В повному вичерпанню відходили здештовані розстрільні в напрямі на Арсенал, переслідуювані і ворожим вогнем і стрілами з вікон. Не видержалиб наші і в Арсеналі, якби не заатакував хтось із боку „скачок“ наступаючого ворога та тим не задержав його.

З темнотою закріпилися Гордієнківці в Миколаївських Касарнях, а Арсенал був зайнятий мішаними частинами Вільного Козацтва та здається Богданівцями. На нашому фронті стихло... Але горів бій у напрямі на Київ II.

Користуючись перервою в бою зайшов я до штабу Ковенка, де не найшов начальника штабу підполковника Сальського, який, як передав його заступник, був відпущений до дому виспатися. Я просив Ковенка змінити мою варту в Державному Банкові, щоби створити свіжий резерв, який міг би змінити цілковито вичерпаних та знесилених гайдамаків у першій лінії. Одначе дістав я наказ передати Миколаївські касарні Полуботківцям, які мають підійти, а весь полк зосередити до Державного Банку, який може доведеться вивозити.

Полуботківці змінили нас коло десятої години вечером, а в одинадцятій большевики відкривши гарматний вогонь, заняли касарні та Арсенал, тільки не могли вибити Богданівців із їх касарень.

Полуботківці задержалися в городах проти касарні, а коло Школи Сліпців задержали переслідуючого ворога Гордієнківці.

Цілу ніч йшла стрілянина, зокрема густа біля касарень Богданівського Полку, які були одинокою точкою на Печерську, яка ще була в наших руках, та коло Київа II.

На ранок у тумані підійшла Олександрівською вулицею кольона зложена з Полуботківців, Вільних Козаків і здається, Січових Стрільців. Ця кольона зробила спробу заатакувати Арсенал і Миколаївські Касарні, але звідтам обсипали її рясним вогнем і не дали просунутись далше наших позицій. В той же час знову почався гарматний обстріл Київа, причому якась гавбиця почала стріляти від задів, з напрямку Посту Волинського.

Це викликало великий неспокій у штабі Ковенка, куди мене знову викликали. В штабі знову розпоряжався помічник начальника штабу, бо начальник штабу ще не повернув, адреси його не знали і сильно боялися, що він забитий. Серед тріскоту крісів, вибуху шрапнелів та гранатів у помешканню штабу йшла нарада Ковенка та Жуківського з якимись ще невідомими мені людьми, з яких одного обдертого та стомленого представили мені, як нового команданта Богданівців.

Нарада сконстатувала трагічний стан Київа, бо наші нічю відійшли до Київа I., залишивши Київ II, і тільки держалися на Кадетському Шосе, так, що наше праве крило було в повітрі і була лишень надія на контр-акцію тих Сердюцьких частин з числа розташованих у Кадетській Рощі, які таки вийшли з нейтральности.

Мене спитали, чи я можу негайно вирушити до Посту Волинського ліквідувати там ворожу групу та підперти контр-акцію правого крила. Я просив тільки змінити мою варту у Державнім Банку та гайдамаків на відтинку Школи Сліпих, який я заняв самочинно, щоб підперти Полуботківців і забезпечити Державний Банк. Зміну для Державного Банку призначено від Слобідського Коша. По одержанню наказу, задержав мене на хвилинку Жуківський та, передавши чек на одержання для полку грошей, дав устний наказ у разі повного розпорошення Київської залози, що в цій надзвичайно тяжкій ситуації можливе, почати переформування полку десь на Волині, може і в часі походу, з тим, щоби до часу продовжувату боротьбу, спираючись на сільське населення.

Заки йшла зміна та збори, вислав я кінну розвідку, яка виявила, що по Бульварі пройти не можна, бо він сильно обстрілюваний, головно з панцирпотягу, який від Київа П. веде боротьбу з нашими батареями, що під Собором Володимира та розбиває будинок Грушевського, який уже горить.

Отже лишився шлях Львівською вулицею, яким полк і пішов. Шкода було дивитись на те, що лишилося з полку: це був, просто кажучи, тільки обоз з невеликою вартою. Верхові виїхали вперед, а в масі йшло не більше півтора сотні людей, стомлених, вичерпаних і торохкотіли—вози, вози, вози.

На Софійській Площі, коло самого Богдана, стріляли гармати під орудою полковника Алмазова і Великий Гетьман своєю булавою ніби вказував напрям, куди стріляти: — туди на схід за Дніпро!

Львівська вулиця майже не була обстрілювана, і кулі ізза Дніпра завивали десь високо, перелітаючи

в напрямі Володимирського Собору; позаду на Печерську гуло пекло крісової стрілянини.

Вулиця повна людей. Цікаві вистоюють майже у кожній брамі, дехто питає, чи це вже початок відвороту „військ Центральної Ради“ і лише від небагатьох чуєш українську мову та стурбовані запити: „невже ж наші відходять“?...

Бувші касарні Луцького полку — повні війська, — ситі, виспані, молоді пики, дехто жартуючи підходить до стомлених, виснажених гайдамаків та питає: „ну, що, мабуть вже досить? доборолися?“... Це „неутральні“ Сердюки, — улюбленці тих, хто їх формував.

Ми радо стрільнулиб у них зі скорострілів, але їх на багато більше як нас, а до того в нас ще спішне завдання.

Ідемо далі і заки минемо перехрестя шосе і старо-житомірського шляху, щоб не було несподіванок, їду до касарень бувших залізничних курінів, бо там Бельгійські панцирники. Авта гудуть, випробовують машини, провіряють пристрої скорострільних та гарматних веж, набирають бензину, все у строгім поготівлю. Старшина на всі мої запити відповідає ляконічно: „підготовлюємось до бою“.

Ліс перед Святошином зайнятий сторожею польських формувань, які ставляться до нас неворожо; розпитують та співчують.

Від ліса вислані верхові з одною сотнею, 42 людей, просто в напрямі на Пост Волинський, з якого раз у раз гупає гармата, а решта полку й обоз йдуть на Борщагівки (підгородні села) в обхід Посту Волинського, але поява нашої кінноти викликала те, що ті відділи (щось коло 100 люда), які були захо-

пили гавбицю та лякали вогнем Київ, утікли і Пост Волинський був вільний. Гірше зі звязком на правому крилі: його команди не знайшли мої стежі, вони лише донесли, що коло залізниці бється якийсь полк імени Грушевського та рештки кінного полку Вільна Україна і що Сердюки, чито знову прихиляються до „нейтралітету“ чи то просто розбирають коні та тікають.

Так і довелося заночувати в Борщагівці, бо гайдамаки були стомлені безсонною нічю і попередніми днями бою та переходом по важких дорогах.

Ще в ночі мої стежі донесли, що полк Грушевського знявся з позиції, а Сердюки розбіглись.

Тому, ще досвіта, відіслав я весь свій обоз до Білгородки, наказавши стати за Ірпинем, а сам з охороною виїхав до Київа, довідатись, що робити далі. Зі сторони Київа щось було підозріло тихо; тільки крісові постріли чути невпинно.

Відворот на Житомир-Коростень. Формування Запорозького Загону. Настрій по селах на шляху. Порядок демобілізації Південно-Західного російського фронту.

На шляху до Святошина величезний рух: їдуть вози, окремі гармати, групи озброєних і неозброєних людей, нарешті з 50 — 60, обдертих, частинно поранених вояків проходить у повному порядку та голосно співають „Ще не вмерла Україна“. Це недобитки Богданівського полку. Питаю: „в чім справа?“ Кажуть „наказ відходити на Ігнатівку“. Дальше гурток козаків зі старшиною. Теж відходять на Ігнатівку. Посилаю взад до полку наказ вислати квартиєрів до Ігнатівки, але сам вперто їду вперед.

Минаю „Сирецький Військовий Табор“. Якийсь гурток Січових Стрільців з порожнім возом вертає до Київа. Кажуть, забули, не розумію що, в касарні та треба взяти. Іду з ними, але коло „Скакового Круга“ нас зустрічає хтось крісовим вогнем. Значить справді Київ залишено, але чому ж стрілянина? Чому в боці від Політехніки бій? Очевидячки вийшли не всі.

Шлю назад наказ відходити на Ігнатівку, але надісланий верховий хутко вертається і привозить від мого поміщика Андрієнка повідомлення, що полк дістав наказ вирушити до Ігнатівки. Цей наказ доручив штаб Сердюцької дивізії. Полк негайно вирушає.

Щоби докладніше орієнтуватися, їду не „старим шляхом“, а по шосе. Коло стації Святошин вантажаться на потяг дві сотні Поляків, збираючись їхати на Коростень, щоби пробитись до корпусу Довбур Мусницького. Варту на стації перебирає від них сотня Чехів, які залишаються зовсім не-втральними.

По шосе в безладі їдуть групи людей, возів і верхових. Зараз же за містом переїхавши через Борщагівський потічок, у ліску, бачимо обичаєвий малюнок після світової війни й революції: на траві два трупи, що держать у руках карти до гри; у одного ще затиснутий ніж у кулаці: Це наслідки сварки після гри...

Нарешті майже коло самої шосейно - поштової стації Борщагівка, недалеко від повороту по лісовій доріжці на Ігнатівку, зустрів я авто, в якому сиділи пп. Порш та Ковенко. Останній передавав накази підходячим групам війська та поінформував мене

про те, що Січові Стрільці, як охорона Центральної Ради та уряду, відходять просто до міста Житомира, Слобідський Кіш під орудою Петлюри збирається в селі Шпитки, недалеко від шосе, а решта військових частин перейде до Ігнатівки, де проведуть між ними реорганізацію для дальшої боротьби.

Обидва представники уряду були дуже зденервовані, головню Ковенко, який передавши мені інформації, переказав, що його начальник штабу, полковник Сальський, мабуть загинув, бо його й досі нема.

Поїхав я до Ігнатівки уже переповненої натовпом. Ігнатівка невеличке жидівське містечко над річкою Ірпинем і в ньому ледви могло поміститись усе те, що приходило з Київа.

Гордієнківці вже були тут і заняли один з кутів села. Перше, що мене вразило, це наші вартові в тих вулицях, які були заняті полком. Вартові до розташування полку нікого не пропускали. Мій помішник доклав мені, що це він взявся того способу, щоб зберегти полк і його майно від тієї дезорганізованої маси, яка була в Ігнатівці та в якій напевно було чимало ворожих провокаторів. Вже були випадки ведення такої агітації між сотнями полку: щоб кидати зброю, ділити майно та розходитись домів. Двох таких настирливих агітаторів, погано володіючих українською мовою, гайдамаки закололи багнетами.

Не дивлячись на страшенну перевтому пішов я по Ігнатівці шукати якогось організаційного осередку.

Поруч з нами в сумежних хатах стояв полк імени Грушевського, який складався в чималому відсотку з юнаків, гімназистів, взагалі інтелігенції. Полк

вічував і вирішував питання про самоліквідацію, з огляду на безнадійність боротьби. Командант цього полку якийсь старший добродій лише знизував плечима та казав, що непевний завтрішнього дня.

Далі надибав я полк Вільної України, в якому козак та дехто зі старшин вже „самоопреділились“... Сіддали коні і ладнали вюки на виїзд, залишаючи на місці зброю та частинно військовий одяг. Очевидно, що з полком вже скінчили.

Знайшов я і Богданівців. Залізні хлопці зартували так само, як і ми, входу до своєї вулиці та перепустили мене тільки, як пізнали. Командування їх мало тверде рішення: як і завтра не буде ладу, іти самостійно до Житомира. До Богданівців приєдналося декілька козаків Полуботківського полку, які доповіли, що їх полк мабуть знищений, бо найбільша його частина, що була коло Політехіки, не дістала наказу до відвороту, а ті, яких вислано сюди шукати звязку та інформацій, вже не могли вернути, бо були відрізані ворогом від полку.

Цілковито вичерпаний вернув я до своїх з твердим наміром ранком поїхати знову до Петлюри, щоб з полком прилучитися до нього, бо тяжко було зберігтися від отрути в такому осередку, яким була Ігнатівка, де йшов розклад.

Вплив деморалізації та паніки я добре знав ще з фронту, а тут люди були морально і фізично цілковито знищені боями, агітацією та пропагандою з боку чужого нам населення в Києві та Ігнатівці; були під вражінням повного погрому й трагічної байдужості Борщагівських сіл, про яку я скажу далі.

Поїздка у Шпитки не дала нічого, бо Петлюра знов ухилився від ясної відповіді, вона мені бу-

ла лишень цінна досвідом, як уміло Петлюра маневрував поміж селом, своїми гайдамаками і деякими відділами допомогового значіння, що до них приєднались нпр. якимсь „питательним пунктом“ явно „общерусского напрямку“.

Я був наочним свідком, як сельрада Шпитків була переконана в необхідности допомогти своєму війську та як вона з повним почуттям свого обов'язку видавала харчі та пашу з великого панського маєтку, який був реквірований, але не розграбований селом; як голова сельради робив начальницьким тоном уваги старшині Коша, а кошовий лише підтакував, підтверджуючи необхідність зберегти народне майно, а за якої чверть години ця лагідна нібито людина різко і непривітно наказувала начальникові „питательного пункта“...

Біля Коша крутився якийсь добродій, вдягнений на пів військово на пів цивільно, але зі значком Академії Генерального Штабу на коротенькій бекеші, з крісом через плече та револьвером при боці. Він забалакав зі мною та представився як „генерал-майор“ російського генштабу—Осецький. Він „відходив на захід“ зі Слобожанами та радив мені просто привести полк до Коша і край.

Вечером вернувся я до полку та застав там велику зміну. Мій помішник доклав мені, що в часі моєї відсутности відбулася нарада командантів, на якій обібрано начальником усіх українських військ в Ігнатівці генерала російської служби — Присовського; що зі всього натовпу формується трьохкурінний Запоріжський загін і що мене призначено курінним третього куріня, в склад якого мають увійти: полк Вільної України, — (дякую!), імени Грушев-

ського —(ще краще!) та взагалі різні люди без частин...

Для мене було найпоганійше те, що прийшов наказ Військового Секретаріату про призначення тим козакам, які лишилися вірними Центральній Раді, грошевої нагороди та платні 300 карбованців місячно та що більшість гайдамаків вирішила: не кидаючи зброї вертатись домів і причинитися до створення такого українського уряду, який не мав би необхідності мати військо з найманців. З тим і я ніяк не міг не згодитись, але все-ж, зробив спробу переконати хлопців, що такі великі гроші це лише тимчасовий засіб забезпечення людей в умовах важкого прохарчування. Та вони і чути не хочуть. Навіть мій вірний кінний джура, мій земляк Киянин, що був зі мною від 1915 року, хоче вертатись домів.

Всі, що хочуть відходити, домагаються посвідок на право мати зброю.

Мій помішник Андрієнко вже запитав з цієї нагоди штаб Присовського та дістав відповідь, щоби відпускати всіх, хто не хоче служити, бо в загоні залишаються тільки добровольці.

Виходить: знову демобілізація і то жахливіша, ніж на фронті, бо нищить саму ідею обов'язкової військової служби і правильного війська.

Що-ж робити? Підписую посвідки та йду розвідати, кого ще маю приєднати до третього куріня від інших частин. У полку імени Грушевського застав я кінець поділу складів. Козаки і старшини різали та важили шкіру на чоботи; решта вже була поділена. Зброя складена; залишилося трьох людей, які пішли на нашу біду до полку. З полку Вільної України приєдналися два козаки та один старшина.

З тих, хто не був приділений до частини, прийшло чотирох, — з яких двох звернуло на себе мою увагу: один з інтелігентним обличчям у козацькому одязі старого типу, без ніякої крикливої чванькуватості; — так виглядали на малюнку реєстрові козаки в початку XVIII століття: голена голова з оселедцем і зовсім непідхожий до цього одягу студентський значок. У полку він зголосився як фаховий скорострілець Кольта. Це був відомий опісля в нашій історії кошовий Запоріжської Січи батько Божко. Другий із трошки суворим обличчям дегенерата й трохи ненормальним поглядом очей дещо скісних і глибоко запавших. Це був Козирь - Зірка, опісла отаман і бандит, який вславився своїми погромами в північній Волині. Він був у полку щось тиждень і ніяк не міг пристосуватися до полкової дисципліни та зник.

На другий день третій курінь загону залишивши собі імя кошового Костя Гордієнка виступив у похід у складі 8 старшин, 70 козаків при трьох скорострілах Кольта. Всі були верхи, діставши коней від утікачів з інших полків.

У три переходи дійшли ми до міста Житомира. Переходи без боїв і подій нецікаві, проте надзвичайно цікавими були ті настрої сіл і селянства, які довелося спостерігати по дорозі і які гадаю, можуть зацікавити читачів і допоможуть розібратися в тій ситуації, в якій доводилося працювати тодішнім установам.

Хвиля революції та потрясення війни принесли на село безліч різних понять, ідей, наказів різних влад. У селах з'являлися різні офіційні чи неофіційні агітатори, самі в більшості неосвічені, напів

розуміючи чи нерозуміючи того, про що балакали. А одночасно на селі раптом зникла без сліду влада з нагаєм у руці та категоричним наказом, яка була до цього часу. Село було примушене само творити нове життя, само розв'язувало і аграрне питання і питання саморядування і охорону влади і т. д.

— Рішуче кажу „само“, бо безліч наказів і їх пояснень, чито від центральних російських урядів, чи від Центральної Ради, перемішані з льокальними розпорядками цивільних, а головно військових влад, створили такий хаос, в якому годі було розібратися юристові, не то неписьменному селянинові. Тому цілком зрозумілою була велика різниця поміж селами в розв'язці цих питань.

— З цього погляду мені здається можливо буде поділити села на кілька груп:

— Перша з них найбільш численна в тому районі, де проходив полк (а ми таки добре покрутилися між залізницями Київ — Бердичів, — Бердичів — Коростень та Коростень — Київ), вирішила земельне питання згідно з наказами Центральної Ради; себ-то взяла панське майно під управу та охорону громади та ним користувалася спільно й організовано. Ця організованість викликала потребу охорони майна вартами, головно недалеко від залізниць, щоб забезпечити його від всяких зайшлих банд дезертирів, якими повна була ця околиця. Це спонукувало також до переведення в життя наказу Центральної Ради про організацію Вільного Козацтва, яке перебрало на себе функції міліції. Щоби тип такого села став більше ясным, наведу конкретні приклади.

Село Пятигірка, Бердичівського повіту, лежить у півтора кілометрах від залізниці, недалеко від стації Бровки.

У це село попали ми вже дещо пізніше, коли під час нашої безнадійної боротьби під Бердичевом, про яку мова далі, Гордієнківці зробили наскік на залізницю Київ—Бердичів, щоби викликати паніку на задах російських частин, а головно, щоби не дати Муравьову підійти маршем до Бердичева.

До села Пятигірки підійшли ми коло півночі. Було місячно і чорну масу села різко було видно на другому боці розлогого яру, в якому біля великого ставу білів цегляний будинок млина, праворуч від темної маси села відокремлювався високий сад і білий будинок панського двора.

На греблі, через яр головну розвідку, при якій і я йшов, спинено окликом вартового, який по військовому, але українською мовою наказав спинитися, а брязкіт рушниці підтвердив серйозність наказу.

Зараз - же після оклику вартового з млина вискочило кілька селян, які швидко набивали на бігу рушниці і заняли огорожу, з якої зручно було обстріляти греблю і міст.

Почались пертрактації. Вартового заступив, уже поважного віку дядько, який назвався „єфрейтором Вільного Козацтва“ і солідно розпитавши мене, хто та що ми, згодився перепустити мене з розвідкою на той бік, але з тим, що решта частини аж до одержання дозволу від голови сільради, а разом із тим „сотника козацького“ задержиться перед яром.

Поїхав я у супроводі одного вартового до панської економії, куди мене також не пустила озброєна варта.

Поки їхав я селом, чув якісь не дуже голосні свисти по вулицях. Через невеличкий час чекання перед брамою економії, я добре розбалакався з вільними козаками. Довідався я, що вони саме ниньки „відбили“ квартирієрів 12. Російської кінної дивізії, яка примушена була розташуватися в інших селах, а що перед тижнем „відбили реквізіцію“, яка прийшла зі стації, де розпоряджався представник „тимчасової армії“ (Армія тимчасового уряду), якого тепер змінив представник армії Ч. 9, (цебто підпорядкований комуністам, які мали на виборах до Всеросійських Установчих Зборів список Ч. 9.) врешті, що це „відбиття реквізіції“ коштувало село двох убитих і шість ранених.

Нарешті з'явився і сам „козацький сотник“, — кремезний дядько років 40, у селянському вбранні без усяких відзнак, але з пістолетом і шаблею. За ним прийшла „козацька чота“ з парубків теж різноманітно вдягнених, але з рушницями, і всі вони намагалися „йти в ногу“ з усіма зовнішніми відзнаками правильного війська.

Дядько „козацький сотник“ почав розмову попередивши, що гребля вже міцно обсаджена „вільними козаками Пятигірки“ та що без дозволу села нас ні в якому разі не впустять.

Я йому заявив, що мене не обходить, чи впустять мене в село, хоч які потомлені наші коні та гайдамаки, а що я мушу пройти крізь село, бо маю наказ від командування, призначеного Центральною Радою, бойовий наказ, який мушу виконати.

„Козацький сотник“ подобрів, коли почув назву гайдамаки, українську мову та визнання Центральної Ради, розпитав про склад частини і згодився навіть пустити нас на відпочинок і продати харчу під умовою, щоби гайдамаки ані пробували заводити „москальську соціалізацію“ себто той грабунок, який провадить салдатня, бо панське майно вже не панське, а згідно з наказом Секретаріату Земельних Справ під управою і охороною громади.

Я сказав, що між військо Центральної Ради, а тому не можемо не виконувати її наказів.

„Козацький сотник“ видав наказ пропустити полк і провести до економії та відпустив домів свою варту.

Заки підійшли гайдамаки, сотник показав мені ті помешкання, які я можу заняти, бо в хуторі він розмістив школу, громадські установи та громадські склади, яких не можна зачіпати. З розмов я зясував собі, хто такий оцей „козацький сотник“. Це був селянин не дуже заможний — вживаючи сучасної термінології „середняк“, — який перебув військову службу ще в 1902 році в Лейб-гвардії гродненського гусарського полку в Варшаві, вийшовши звідти підстаршиною, а в світову війну не був покликаний.

Ми швидко найшли з ним спільну мову, тому він дуже охоче розповів мені та показав наслідки його „реформ“. Часу на це було, бо ми провели в Пятигірці решту ночі, а на ранок після взриву моста та залізниці, що було нашим завданням, знову вернулись і перебули там пів дня, зробивши звідтам наскок на штаб 12. кінної дивізії.

Отже в царині аграрній сотник провів обрахунок усіх земельних наділів та провізорично, аж до

затвердження влади, приділив малоземельним частинам панські ґрунта у тимчасове користування. Кілька безземельних селян, разом із челядю хутора мали обслуговувати сам хутір та лише діставали від громади пайку врожаю, рівну пересічному врожаю середняцького господарства. Останній засіб сотник пояснив тим, що ці люди, не маючи жадного досвіду лише псуватимуть землю, коли їм дати на ній працювати без кермування.

В адміністраційній царині зорганізовано сільраду, що виконує присуди сільського віча.

У шкільній царині оголошено загальне обов'язкове навчання, а до гусей і отар приділено „інвалідів та бабів“.

У військовій царині поділено всіх без виїмку здатних до зброї на три „мобілізації“, перша це „парубоцтво“ до 20 — 23 років, яке робить постійну вартову службу і перша стає у тривожний мент до зброї, друга це „хазяїни“ до 40 віку, які займають частинно по черзі командні посади у „парубоцтва“, а всі стають до зброї в разі крайньої небезпеки, і врешті „старі козаки“ яких можна мобілізувати лише по постанові віча. Як бачите: реформи надзвичайно оригінальні і своєрідні.

Треба сказати, що Пятигірка — видатний приклад сіл першої групи, бо наприклад у Шпитках „аграрна реформа“ виявилась лише в контролі над управителем з боку сільського комітету і в користуванні частинно із запасів хутора; міліції зовсім не було і лише наняті громадою вартові заступили поліцію. Шкільної реформи не проведено. В Шпитках верховодив якийсь дядько з „куркулів.“ В селі Млинці панський фільварок і землю взяла грома-

да, але ним користувалася спільно, посилаючи спільно на панську землю робітників. В інших були ще інші подробиці, в залежності від тієї чи іншої активності кермуючого колективу, але цікаво, що села цієї першої групи всі взяли за вихідну основу інструкції Центральної Ради.

Друга група це ті села, що більш-менш організовано „поділили панські маєтки“, але їх не знищили. При одному з таких поділів у невеликому сільці недалеко Матижева, (назву, на жаль, забув), довелося бути присутнім.

При підході до цього села побачив я велику групу селян, біля будинків невеличкого фільварку, якого управитель з молоденькою донькою зустрів мене дуже радісно та просив бути при поділі фільварку, який він сам, управитель, мусів проголосити, бо мовляв, майно розтягалось без пуття. В тому помешканні був і голова села, молодий хлопець, що свіжо вернувся з армії, коротко: дезертир, і він теж авторитетно повторював слова управителя.

Що це був за поділ! Сварилися за кожну мірку зерна, за кожну курку, стілець, лише не за землю, яку вирішили дозволити заорювати на весну, тому, хто здужає, — „явочним порядком“. Крім пайки управителя, який на моє велике здивування приймав участь у поділі, формулюючи це своє право тим, що він, саме той, хто в л а с н и м и руками обробляв землю, бо пана не було ніколи, а він лише мав зиски, що він, управитель, своїм потом кропив цю землю та вона більш його власність, як когось небудь іншого.

Окремо при цьому змагалася панночка, яка так верещала та так багато балакала, що я бачив, як у

селян просто мутніли очі, забивались памороки і як вони робили дурницю за дурницею.

Ніякі докази, ні мої ні гайдамацькі, що такий поділ некорисний для села, до нічого не доводили, бо це була психоза поділу — майже грабунку, який очевидячки був селу прищеплений, чи не самим паном управителем і його донькою.

Прикінці пан управитель мав сміливість нахабно зажадати від мене підтвердження полковою печаткою факту поділу і того акту, який він мав про поділ списати.

Ми проходили низку сел, де панувала ця біда поділу. Бачили порожні панські будинки, м'яккі меблі в хатах і дзеркала в клунях, расовий товар у вузьких брудних стайнях селян, розкішні коні, що зашоділи від недогляду. Майже скрізь і завжди ініціаторами цих поділів були або управителі, або панська челядь, або ж „інструктори“ зпоміж розагітованого селянства.

Третім типом сіл були ті, де панські маєтки просто пограбували та знищили. Треба зазначити, що такі села найчастійше можна було зустрінути при залізницях та тих великих шляхах, якими пересувалися групи дезертирів з армії. Ці дезертири були часто головними організаторами та виконавцями грабунків.

Знову таки довелося бачити місце такого грабунку в містечку Фастовець.

Із штабу Запоріжського Загону прийшло повідомлення, що мовляв, у це містечко прийшов якийсь відділ, який є нібито відділом армії Муравьова, надісланий навперейми загону. Наказувало воно перевірити ці відомости, та коли це правда, задержати

цей наступ, аж поки не мине небезпека відрізання заґону від Житомиру.

Перевіряти відомости пішов я сам із стежою. Вияснилось, що дійсно був у Фастівці якийсь відділ із зброєю, але уже пішов. Цей російський відділ почав свою діяльність з того, що розбив „монополю“, (державна горілочна крамниця), а потім пішов до панського маєтку і розібрав з нього цінні річі та посудину, які почав продавати Жидам у Фастівці. Панський маєток селяни не охороняли, навіпаки: в ньому залишилася стара адміністрація та управитель, який був безсилий протидіяти погромові. Селяни, які раніше збіглись, заховувались пасивно, але салдатня почала роздавати награбовані річі спершу жінкам, а потім почали брати вже і чоловіки. Нарешті салдати заявили, що вони спалять панське гніздо, щоби його не можна було відбудувати. Ось тоді-то почалася оргія. Під психозою прилюдного грабунку, під впливом горілки, люди втратили розум і почали тягнути з маєтку, що попало, сварилися та „ділили“. Втілилась формула „грабууй награбоване“, яку вживали агітатори.

Не маючи змоги поділити нормально худоби, різали її та ділили вже в мертвому виді.

Нарешті салдатня підпалила будинок.

Ми наспіли на сам кінець, коли відділ цей вже відійшов, будинок горів, а скривавлені як м'ясники люди розтаскували по хатах ще теплі куски породистих биків, коров, свиней. Богато було п'яних, не тільки алькоголем, а психозою того, що творилася.

Між селянами вже лунали голоси, що треба відібрати від Жидів усе те, що вони купили у вояків, бо це їм не належить, бо вони „не оброб-

ляють землі своїми руками“, та що панське майно має перейти „во власть народу без викупу“, а вони, мовляв, „купили“, значить не мають до цього права.

Так розумів чисті соціалістичні гасла кинені між несвідомих, темних затурканий царатом народ. Але всеж цікаво, що найголосніше кричали люди, яких одяг зраджував певну заможність.

Все це йшло на тлі пожежі, одурманюючого запаху розлитого спирту та кривавих калюж від худоби порізаної та діленої серед вулиць.

Проскакували вогники можливого насильства однієї частини людей над другою. Викрики: „кровопійці, Христа продали“, — знайомі гасла російських чорносотенних організацій, химерно перемішувались з крайніми гаслами соціальної боротьби, що недавно з'явилися між масами.

Ледви вдалося при допомозі авторитету Центральної Ради і головне виглядові озброєних верхівців, утихомирити лютуючі мітинги. Але що було робити далі? Треба-ж було вертатись до своїх відділів і рушити до Житомира. На щастя, прискакав якийсь панок, який мені доповів, що він викликав допомогу від Червоної Гвардії з Фастова, яка за хвилину буде тут та представившись мені як комісар правительства Совітів просив вдержатись, заки прийде „допомога“.

Створилося комічне становище. Але порядок порядком, а селяне були українські — наші, тому „вдержався“ я, не відкриваючи свого інкогніта, аж заки переконав селян розійтись та не накликати репресій, та заки не надійшла таки досить поважна, значно сильніша за мій відділ „допомога“, від якої

я чкурнув, діставши наздогін кілька безладніх стрілів.

Більше таких фактів розгрому панських маєтків мені не довелося бачити, але з оповідань у тих селах, де ці маєтки були знищені, все виходила картина досить подібна до попередніх. То сольдатеска починала погром, а село приєднувалося, або відбивало від погромщиків награбовані річи і в заверюсі боротьби запалився будинок, то знову залишений на хуторі пан чи управитель не підчинився наказам влади та пробував ставити збройний опір, а при його зломлені доходило до пожежі та грабунку, то салдати бандитського типу вернувшись із фронту здеморалізовані війною починали на власну руку грабунок „грабуючи награбоване“, а за ними пішло й село, або ж навіть решта „статечних“ селян починала відбивати награбоване бажаючи перевести як самі казали, „організовану соціалізацію“, але вкінці були переможені бандитами, або економія згоріла з рук розлючених бандитів.

Трудно було когось у цій біді обвинувачувати, зокрема ж село, в якому не було ніякого, головно підчас революції необхідного, твердого керівництва, досвідченого, а рівночасно відданого інтересам села.

Яскравим прикладом значіння такого керівництва було село Білопілля, де до цукроварні надіслав уряд Центральної Ради чету Сердюків. Четар цієї чети, сам селянин з походження, ще й студент, швидко став осередком і влади і громадського життя у цьому величезному селі, виконуючи не лише функції дорученої йому охорони цукроварні, але поширив їх і на допомогу фомування вільного козацтва і на впорядкування громадської влади. Все це

було в такому зразковому стані, що коли попри село та через село проходили відділи російської армії, що відходили перед Німцями і нищили все українське як зрадницьке, селяне переодягли сердюцьку чету в селянський одяг і запрезентували її „російському начальству“ як зорганізовану ними—же охорону цукроварні.

Звичайно, були також і села, біля яких не було жадного панського маєтку, фільварку чи хутору і життя в них організовалось дуже різно, в залежності від тих чи інших прикмет керуючого осередку.

Наприклад у селі Борщагівці, величезної підгородньої оселі недалеко від Київа, назовні була повна форма згідно з наказами, такої близької Центральної Ради. Навіть над урядовим будинком маяв жовто-блакитний прапор, а поруч його стояли скоростріли Максима на двуколках, вкриті мішками, емблема існування Вільного Козацтва. Але коли Гордієнківці прийшли до Борщагівки, голова села був у великих клопотах, бо наранок знайшли мерця в рові недалеко виходу з села, третього на цьому тижні, як доповідав голова. Між іншим це явище невідомих убитих і невідомо ким убитих, було явищем досить типовим для тих часів на Правобережі, де блукали десятки тисяч люду, самовільно покинувши ряди російських армій та пішки відходячих у запілля. Отже він ніяк не міг зібрати свою „адміністрацію“ віднести трупа, так, що вже гайдамаки пожалкували та виконали цю працю.

Підійшов я до стоячих на площадці кулеметів і переконався, що з них не то що не можна стріляти, а просто не можна використати ані одної частини, бо так усе на них перержавіло.

Голова гірко скаржиться, що: „ось обібрали а ніхто не слухає, а лише байдакують та хуліганичають“, а парубоцтво, зіпсуге близьким містом насміхалося над урядовою особою.

Цілком інший малюнок виявляло село Ливіків, недалеко Житомира. Село було що-правда дуже по большевицькому настроєне та „самоопреділилося“ аж до відокремлення від усякої центральної влади, але внутрі себе було знаменито впорядковане. Поділене в адміністративному відношенні на вулиці, а вулиці на десятки з виборним, авторитетним начальством, при чому цікаво, що безпосередніми виборами обібрані були лише десятські, а дальше начальство вибирало лише обібраних з поміж себе. Це був своєрідний напіввійськовий лад, близький по типу до первісного українського ладу IX віку.

Це село було типом тих організацій, які ставили такий рішучий опір всіляким централізуючим спробам якоїнебудь влади.

Ці три переходи, які пройшли ми від Ігнатівки до Житомира, нічим не відзначились, мабуть крім того, що третій Гордієнківський курінь ішов весь час по ґрунтових шляхах і раз-у-раз діставав накази проводити розвідку в ріжних напрямках і тому тягнувся поза загоном майже на 15—20 верстов. Отже коли ми підійшли до Житомира, всі активні українські частини були вже навантажені на ешелони та на поготівлі вирушити до Коростеня. Відшукав штаб загону, який у той час був на „прийомі“ у виборного командуючого південно-західним фронтом, бувш. прапорщика військового часу, Кудрі. Цей панок років з 28, з купкою вибраних осіб, які називалися його штабом, утік у вигідному сальоновому вагоні

від своїх військ, які в безладі відходили, демобілізуєчись коло Бердичева, і заховався до Житомиру у більш захистний кут, але там попав до нас. Він дуже комічно грав ролю начальства, говорив про необхідність і порядок демобілізації, але зрештою мусів згодитись „сам демобілізуватись“ і віддати штабові заgonу свій „сальон-вагон“.

На рейках між військовими ешелонами стояв і потяг, в якому містилася Центральна Рада з самим головою.

Ситуація, як мене поінформували в штабі, ставала для нас грізна.

Коростень захоплений російськими військами, які ведуть у бік Овруча бій з польськими відділами Довбур-Мусницького і лише тому не повертають проти нас. Звягель заняли якісь частини II. фінляндського корпусу, який певно має завдання, чи то підтримки Коростенської групи, чи то наступу на Житомир. Бердичів був уже давно занятий міцно Червоною Гвардією.

Урядом вирішено раніше всього захопити Коростень, а потім спробувати прорватись у напрямку Звягель-Шепетівка, нібито до У. С. С-ів, які мають іти на поміч українського уряду.

Заки ми вантажилися, вирушили на Коростень ешелони нашої піхоти, а в ночі пішли і ми.

Коли ми доїхали до Коростеня, його вже взяла наша піхота, а Січові Стрільці поїхали далі в напрямку Сарни, а Дорошенківці посунулися на Овруч. Але в тому бої вже покінчено з Поляками і російські війська, які з ними бились, пішли їх переслідувати далі на Мозир.

Точні відомости про бої між Поляками й Росіянами на цьому напрямку приніс нам, прискочивши звідтам, підполковник генштабу Балецький.

Цього старшину знав я ще зі світової війни із співпраці в штабі р. XXIV. корпусу, як видатного бойового старшину, який не лякався, як казали Москалі, „кровавих собитій“, але я ніколи не знав, що він Поляк, бо був він старшиною російського генерального штабу нормального випуску, а по правилам російської дореволюційної армії, до Академії Генштабу не приймали, не тільки Поляків, але й тих, що були жонаті з Польками.

Підполковнику Балецькому запропонував генерал Присовський прийняти посаду начальника штабу Запоріжського Загону. У нас бувало дуже, як кажуть, „тісно“ зі старшинами генштабу, бо хоч при Слобожанцях ішов генерал Осецький, але щось не дуже квапився він до активної ролі, а мене не хотіли брати з командування частиною, яка тепер була єдиною кіннотою загону.

Підполковник Балецький згодився, але на тій умові, що працюватиме під псевдонімом. Нині не памятаю яким, здається Піскевич.

На моє здивування, як попав він у Поляки, — він мені сказав: „Тепер, знаєш, к чорту підеш, аби тільки від товаришів. От і Сологуб, бувший твій товариш по Академії, знаєш, Лейб-Гвардії гренадирського полку, одружений з княжною Волконською, теж у Поляків служить“.

Отже вже тоді, в початку 1918 року, почалося „кондотієрство“ старшинського складу бувшої російської армії, навіть без виправдання високими ідеями, як то робили пізніше всілякі вербовані на антантські

чи на німецькі гроші: астраханські, південні чи добровольчі армії, про які буде мова далі.

Приїхавши до Коростеня, штаб Загону зараз же дуже непокоївся питанням, чи не йде який наступ з боку Київа, про що весь час були панічні відомости. Тому Гордієнківці негайно дістали наказ перевірити ці відомости та взагалі взяти на себе охорону залізниці з боку Київа. Зв'язався я зі своїми гайдамаками, які на стації Малин твердо продовжували вартувати біля потягів з набоями та вибуховим майном, і дав їм наказ зіпсувати тор та донести мені в разі, якби була небезпека.

Це все-ж таки не задовольнило штабу і в ньому побоювалися цього напрямку, бо селяне повідомили, що з Київа іде якась кольона складена з Мадярів.

Отже довелось вивантажитись, сформувати з вуглярки і паротягу „бронепотяг“ та вирушити назустріч цій „інтернаціональній кольоні“.

Кольону зустрів я в десяти верствах на схід від Коростеня та ствердив, що вона складалася з кількох тисяч військових полонених німецької і австрійської армій: Німців, Мадярів, Поляків, Словаків, то-що, які йшли до дому, самочинно кинувши роботи біля Київа та з Дарницького збірного пункту військово-полонених сяк так зорганізувавшись, використавши проголошення принципу демократичного миру. На всю кольону було озброєних рушницями та пістолями не більше 20, так, що перший ліпший озброєний відділ міг їх спинити. Але навіщо було їх спиняти? В ім'я яких та чийх інтересів? Так очевидячки міркували всі відділи, які вели боротьбу на цих теренах, а тому оці сіро-сині та зелено-

сині кольони, що тягнулись від сходу на захід повз залізниць та шляхів, були нормальним явищем на початку збройної боротьби України.

Вернули ми зі своєї виправи досить пізно та, щоби не вантажитись у ешелон, заночували у м. Коростені. Це бідне, залякане містечко здебільша із жидівським населенням. Близкість вузлової стації зробило його ареною боїв за неї. Викликані мною для підшукування помешкань члени місцевого самоврядування тремтіли та заспокоїлись аж тоді, коли переконались, що ми належимо до тих самих частин, що тепер стоять в ешелонах, бо попередні господарі, які розбили та розпорошили курінь Полуботківців, що був у Коростені, таки дались населенню добре в знаки.

Щоби остаточно заспокоїти самоврядування, я запропонував вислати в його розпорядження дві варти по п'ятьох гайдамаків для підтримки ладу. Один із них вони взяли відразу та з його допомогою заарештували якусь банду, що переховувалась у кінці містечка тероризуючи населення.

Прожили ми в Коростені півтора доби та під час відїзду дістали низку подяк та добрих побажань. За цей час не трапилось нічого цікавого, крім переходу оцих поворотців полонених, бо повстання майстерень у Коростені зліквідували раніше Січові Стрільці, про що я знав лише із звідомлень штабу.

На другу добу погіршало на Звягельському напрямку. З невідомих нам причин, маси російських військ почали насуватися з боку Шепетівки та по шосе з боку Рівного і натискали на стежі і варту Дорошенківців, які були перекинуті на цей напрямок.

До речі: я так і не знаю, коли до загону приєднався Дорошенківський полк та Республиканський під командою Болбачана. Я з тими полками ближче познайомився щойно в боях під Коднею, але їх характеристику дозволю собі подати таки тут.

Дорошенківці цього періоду склалися переважно із сільської інтелігенції, захопленої ідеєю самостійності України. Склад їх був молодий, гарячий, симпатичний. Дисципліна в полку була також своєрідна, як і у Слобожанців, так і в Гордієнківців: якась мішанина старо-українських традицій Запоріжжя, сучасного революційного демократизму та зовнішності правильного війська. Що правда, у Дорошенківців не було рівності поміж старшиною та козаком поза службою, як це було у Гордієнківців, відсутна була і та різка межа між розмовою та військовим наказом, яка була у нас, але товариська поведінка таки існувала.

З бігом часу та дальшої боротьби змінили своє обличчя і Дорошенківці, зокрема за часів спілки з Німцями, коли до їх ідеологічних лав влилося чимало кондотієрсько-непманського та соціально протикомуністичного елемента, який бачив у національному питанні та національній боротьбі лише засіб боротьби проти комунізму. Та про це далше, при загальнім змалюванні цієї спілки з Німцями.

Зовсім інше вражіння було у республиканців під орудою полковника Болбачана.

Вже сама зовнішня поведінка, як самого Болбачана так і республиканських старшин, вражала своїм наслідуванням поведінки старшин із кінних полків російської армії. Така сама надутість і мовляв, „снісхадітельний демократизм“: приятельське

ставлення до підчинених, але з постійним акцентуванням своєї службової висшости. Ще зручнійш порівняння з тим почуттям певної висшости, з яким завжди ставилися старшини технічних чи упривілеєних військ до старшин, але звичайної армійської піхоти.

Саме ті взаємини між козацтвом і старшинством республіканців, очевидячки подобались обом сторонам, що стає більше зрозумілим, коли додамо, що козацький склад республіканців був дуже старшинсько-інтелігентський на зовнішній вигляд, чи пак: мав вигляд здеклясованої мійської інтелігенції. Якби то не було, а ці обидва полки в бойовому відношенні були гарні та трималися чудово.

Отже коли Дорошенківці почали просити допомоги, значить справа на Звягельському напрямі стала серйозна. Тому весь Запоріжський Загін вирушив у напрямку на Звягель уздовж залізниці.

У той час уже були Запоріжці на Коростені самі, бо Січові Стрільці охороняючи Центральну Раду, виїхали в напрямку Олевська, куди виїхали і Слобожанці, а сполучення з ними перервалось.

Наша піхота вирушила ешелонами вздовж залізниці. Житомир ще був зайнятий Першим Запасовим Стрілецьким Полком, який ще стояв за Центральною Радою. В Коростені на стації була залога з охорони штабу та технічних частин, а Гордієнківський курінь вислано в ешелонах у напрямі Олевська, щоби вивантаживсь на сусіднім пере станку для співділання з правим крилом нашої піхоти, забезпечуючи його від несподіванок із західнього фронту.

Швидко навантажилися. Висунули наш „панцерпотяг“ у бік Олевська, вивантажились знову на перестанку Яблонець та пішли густим лісом на південь, прислухуючись гуркотові бою, що вівся у напрямку на Звягель. За годину прийшли в якесь невеличке село, положене серед ліса та там навязали перший контакт з ворогом.

Був то дядько з цьогож села, який утік зі складу Фінляндського Корпусу та ще увів пару гарматних коней до дому та страшенно боявся, що цю „військову здобич“ йому відберуть.

Він доповів, що „Фінляндці“ були в армійській резерві між Шепетівкою та Острогом, а тепер „прориваються“ на північ, бо дістали повідомлення, що на російсько-австрійському фронті є бій, тому постановили оголосити „войну палацам і спокій хатам“ та відійти з фронту через Полісся аж за Дніпро. Таким робом ми мали справу з упорядкованими масовими дезертирами.

По словам того же дядька „контрреволюційний опір“ наших частин, яких числили „ударниками“ (добірні частини російської армії) та юнкерами (юнаки військової школи), так обурих Фінляндців, що вони рішили нікому не давати пощади та вирізати всіх.

Той же український Поліщук „фінляндець“ згодився провести нас на зади лівого крила „своїх“ і то тим раднійше, коли довідався, що це не „контра“, тільки війська Центральної Ради.

Ще за якусь годину вискочили ми з ліса просто на зади лівого крила Фінляндського Корпусу, який наступав на Коростень по обидвох боках залізниці.

Появлення нашої невеличкої лави наробило переполоху, а разом і з тим урятувало життя трьох

Дорошенківців, яких захопили у полон „Фінляндці“, до речі походженням із Тульської губернії, збираючись спалити їх живцем, приготували вже й купу сухих гиляк назбираних селянами.

Якась ворожа батарея почала стріляти в наш бік, але далше участи в бою взяти не вдалося, бо дістали ми наказ якнайшвидче вертати, а Коростень вирішено віддати, щоби не здержувати напору тих російських частин, що тікали на північ.

Глухою нічю проїхали ми Коростень та поїхав на прямі на Житомир.

З цих боїв найбільше була для мене цікавою та повна дезорієнтованість, яку виявляли російські війська та й поблизькі села що до самої істоти боротьби, яка велась і та кольосальна байдужість, яку виявило місцеве населення до наслідків не тільки нашої близької боротьби, якої гук вони чули і яку вони бачили, але і до тієї далекої, яка не могла бути їм байдужа — боротьби на російсько-німецькому фронті. Ці села були у віддалі яких двох трьох днів дороги пішки від фронту та в разі руїни німецька кіннота на другий день опанувала би цю місцевість. А проте села спокійно слухали дезертирів, які оповідали про мир „без анексій та контрибуцій“, про те, що на фронті самі дурні лишились, що досить цієї війни, та вислухавши це байдуже приймались за свої побутові справи, налагоджуючи своє щоденне життя. Триклята спадщина „казьонного“ патріотизму бувшої Росії та звички все робити за дозволом чи по наказу.

Так тяжко було собі уявити, що вдасться з таким пасивним затурканим народом зробити щось у напрямі відбудови його державности, відсутність

почуття всенародньої спільноти загально національних інтересів була в той час так велика, що в людий падали руки, а підтримувала її інтуїтивна лишень віра, яку відчували ми в селі до своєї української влади, інтуїтивна приязнь до своїх військ „по селянськи“ балакаючих, яку ми віднаходили скрізь і завжди в наших тяжких мандрівках по „нашій, не своїй землі“.

У Житомирі штаб загону мусів вирішити тяжке завдання, що далі робити, бо від Коростеня ми були відрізані. Звягель та Бердичів були заняті, так, що ми були у ворожому колі.

Заки вирішували в штабі це питання, я почав підковувати свої коні, бо на ожеледі, яка тоді настала, підкови дуже хутко збивалися й тому треба було вивантажитись і виїхати до міста та мимоволі познайомитись з його життям.

Я знав Житомир зперед війни, коли це був глухий куток, місто, де доживало віку чимало димісіюваних полковників і генералів російської армії.

Спокійного життя цього міста не міг змінити навіть великий відсоток жидівства, які не лише заселявали цілі дільниці, як нпр. дільницю біля Чуднівського моста, але були розкинені по цілому місті. Тепер став Житомир центром українського життя: разураз проходять та проїздять військові відділи, окремі козаки, старшини, пролітають авта. Суміш з Українцями чимало чеських легіонерів, бо Житомир був осередком одної із двох чеських дивізій, які формувалися на Україні. Крім Чехів є також невеличкі польські відділи, — недобитки корпусу Доббур-Мусницького, які проскочили з боку Овруча. А скільки нових людей, чужих для Житомира! Во-

ни заповнювали не лиш готелі, але й приватні помешкання.

При цій нагоді цікаво зазначити становище Чехів і відношення до них нашої людности.

Чеських військ було дуже багато, вони були дуже добре впорядковані, мали гарну дисципліну і могли бути рішаючим чинником, але всі вони трималися більш як неутрально, коли почалася довкола них боротьба. Що правда, треба зазначити, що ані чеські відділи, ані їх командування не мали майже жадного впливу на українську людність і на них орієнтувалася лише зрусифікована, чи російська інтелігенція, як на вірних спільників Антанти. В той час, коли кожний, бодай невеличкий, але з ідейним провідником на чолі український збройний відділ, якого вислано на село з метою охорони якогось державного майна, зараз, як це я вже зазначив ранійше, перетворювався в осередок порядку, культурного та політичного життя в місці свого розташування, у той час, чеський відділ, висланий з тою-же метою, був лише чужою для села вартою, присутність якої терпіли та проти якої не ставились ворожо лише настільки, наскільки ця охорона зуміла держати суто лояльний тон. А проте чеські збройні відділи мали значно інтелігентнійший та більш розвинений соціально і свідомійший склад, як наш.

Джерел цього явища, як і байдужої неутральности треба на мою думку шукати не лише в приписах і вказівках політичного чеського проводу, який весь час настоював на неутральности. Їх треба шукати і в тій прірві, яка існувала між поглядами на соціяльні та національні проблеми у рядовиків легіонерів і дрібної чеської старшини та між вій-

ськовим проводом, що на більш визначних посадах був обсаджений або російськими старшинами старших ранг, або Чехами, яких обібрав російський царський уряд чи тимчасовий буржуазний.

Отже це реакційне керування було би не від того, щоби багнетами чеського легіонера допомогти тим, які забезпечували єдність і порядок Росії; але чеський легіонер не дуже хотів цього. Навіть в Сибірі, при більше несприятливих умовах, коли чеських легіонерів таки вдалося втягнути в авантуру генерала Колчака, то між чеськими відділами почався той же соціяльний розклад, який прогнав із рядів, у більшій чи меншій мірі, бодай чи не всі війська учасників світової війни.

Цей соціяльний розклад причинився до того, що з Колчаком лишився лише сам генерал Гайда, але й того вигнав Колчак за большевизм.

Не від того були ці російські і московфільські роводирі, щоби чеськими багнетами ліквідувати „австро-німецьку вигадку“ — Україну, але легіонери ставились до цієї справи так нехітно навіть тоді, коли ми вже йшли у спілці з Німцями, значить проти цих легіонерів, вони продовжували держатись неутрально, бодай у відношенні до нас Гордієнківців, що йшли деякий час в тісному контакті, а така неутральність межувала з парадоксальним дивоглядом.

Були випадки, коли ми „невільні спільники, небажаних друзів“, чи пак: ті, що мусілиби поміж собою ворогувати, ночували в одному і тому же селі по доброму вирішуючи, яку вулицю кому зайняти.

Моє твердження відносно настроїв російського командування чеських легіонерів базує на численних моїх спостереженнях та розмовах, із яких най-

більше яскравою була хвилева моя розмова з генералом Дітріксом, начальником штабу у генерала Шокорева, — команданта чеського корпусу.

З генералом Дітріксом, який мене знав ще із співпраці в штабі Київської Військової Округи, зустрінулися ми випадково в Житомирі в готелі і він, довідавшись, що я командую кінним українським полком, докоряв мені, кажучи: що коли я не міг витримати „товариського безладдя“ в російській армії, то повинен був іти бодай до тих „інородців“, які не шматують Росії та вірні, хоч не законному російському урядові, то бодай обов'язкові Росії до її спільників.

Як би то не було, а в Житомирі був вир — людей, подій і політичної гри, так, що навіть у самім Києві, в часі найзавзятійшої в ньому боротьби, я не бачив так безнадійно дезорієнтованих людей, як оці „обивателі“ Житомира.

Вони боялися приходу Німців, а ще більше боялися російських большевиків, боялися, що підуть Чехи, а ще гірше, що присутність Чехів викличе бої в Житомирі. Мріяли про російські установчі збори, а одночасно боялися, що зникне влада Центральної Ради, з якою вони звязували сякий такий лад і спокій.

Вся ця дезорієнтованість виявлялася в розмовах, невиразній поведінці, нервовості, а при цьому місто жило горячковим темпом „гандлю“ та спекуляції, викликаній присутністю мас війська та його потребами, взагалі збільшеним темпом життя прифронтного центру.

Осібнo нервувалось жидівство, яке намагалось догодити всім і балакало мовами тих, хто до них

звертався, калічучи ці мови до непізнання. Лише невеличкий гурток Українців Житомирян працював самовпевнено та з відданям.

На другий день у штабі Загону перейшло рішення спробувати пробитися попри Бердичів та крізь нього піти вже назустріч тим українським Січовим Стрільцям, які мали нібито наступати нам на допомогу. Під вечір мали вирушити наші піші ешелони в напрямку на Кодню, де мали завантажитись і наступати на Бердичів, за ними мали виїхати Гордієнківці, вивантажитись у Кодні та зробити наскок на залізницю Фастів-Бердичів, щоби її зіпсувати та тим викликати заколот на ворожих задах, а головне не дати змоги підвезти допомоги з боку Муравйова, якого відділи нам були найбільш небезпечні, з огляду на їх ліпшу дисципліну і боєздатність.

Піхота вирушала ешелон за ешелон і небавком далекий гук гармат зазначив, що вона вже у контакті з ворогом, який, як виявилось, уже заняв К о д н ю.

Ми чекали своєї черги, а я дістав в штабі Загону останні розпорядження, при яких віддачі підполковник Балецький висловив думку, що тоді досить мене вразила. Він сказав: „єдиний наш рятунок в якнайскоршому розкладі російсько-німецького фронту, який кожний, хто не хоче панування большевиків, мусить всіма способами розкласти“. Я тоді не спитав його, хто це ті „ми“, що мусять рятувати розклад фронту, лишень пригадав, що з російської старшини першими дезертирували найреакційніші елементи.

Ще не вирушив я з полком, як з Житомира попередили нас Чехи, щоби ми перебирали охорону

складів, бо по їх звісткам уже підписаний мир з Німцями, які перейшли в наступ з метою окупації України. Звістка дика, нелогічна, але на підставі неї Чехи вирушали на схід, на Київ. У дві години після цього почали Чехи сотня за сотнею, курінь за курінем, батарея за батареєю переходити міст, що був над залізницею, якраз попри стацію, де стояли наші ешелони.

Мимоволі зрадів я, що Чехи так коректно неутральні, бо ми не мали і пятої частини їх складу та були надзвичайно погано забезпечені технічно та ще звязані війною з тим, до якого, просто кажучи, відходили Чехи.

Коректність чеського командування була така, що генерал Дітрікс склав візиту генералові Присовському, одначе, як мені оповідали, підчас цієї візити підкреслював, що він вітає генерала Присовського, не як верховода українських збройних сил, але як російського генерала.

Нарешті в ночі вирушили Гордієнківці та вивантажившись на стації Кодня, в ночі пішли в напрямку на стацію Бровки. У Кодні збиралася наступати на схід чета Чехів, яка вартувала залізницю. За цим селом вже під рано зустріли ми також чеський відділ, який поспішав з боку Бердичева та повідомив нас, що російські війська в масах відходять обома боками залізниці на Київ і що коло Бердичева чути бій. Ми гадали, що це наші б'ються в напрямку від Кодні.

Давши в день лише трохи відпочати у Білопільлі коням, які були дуже стомлені поганою дорогою, ледом та голою землею то тонучим снігом, погнали ми далі і в ночі дійшли до села Пятигірки,

про яке я вже оповідав. Трохи там відпочавши та покинувши з невеличкою вартою всі зайві вози, а навіть деякі скрині з набоями, пішли ми далі і ледви почало благословитись на світ, уже були біля залізниці, пройшовши за добу яких сто кільометрів поганої дороги.

Невеличкий перестанок Бровки, самотний серед поля, місток півтора сажнів довжини в пятьсот кроках від неї, шлях обсаджений густо ялинками в один ряд з кожного боку, невеличкий хутір 200—300 кроків від шляху та містка.

Хутір займаємо залогою з двома Кольтами. В ялинках ховаються рушниці Шоша, сапери, яких приділено до полку зі штабу загону, — ледви волочучи ноги втомлені незвичайно довгою їздою верхи, йдуть до моста, коней швидко відводять на хутір, а сам командант їде з чотирма гайдамаками на перестанок. На ній російська залога з 12 люда та комісар, якийсь молодик, який вискакує до нас у почекальню із заляканим видом. Я знаю з оповідань селян, що в цьому районі стоїть 12. кінна російська дивізія, рекомендуюсь як начальник розїзду, якого вислано на охорону залізниці, бо маю відомости, що її хочуть зірвати. Балакаю якийсь час про ситуацію на фронті та переконуюсь, що маю справу із звичайною „кобилкою“, яка не розуміє нічого і сенько, що діється довкола неї та виконує ретельно накази тої влади, яка наказує авторитетно; цей тип безтямущого виконавця був дуже нерідкий у старій російській армії, де якунебудь ініціативу вбивалося систематично і послідовно.

Підчас розмови дзвонить сигнал і передають по „фонопору“ (приладдя для розмови між стація-

ми в бувшій Росії), що з боку Бердичева має підійти військовий ешелон. За хвильку входять з суворим виглядом два гайдамаки, з яких один докладає: „Усе готово, батьку“, а другий спокійнесенько і не поспішаючи відбирає пістолю від команданта перестанку зі словами: „Тобі вже не треба, хлопче“. Це хлопці виявили ініціативу і розброїли всю варту стації не даючи їй змоги прочунятись.

Швидко рвемо телеграфічні дроти, псуємо semaфор і вхідні стрілки та в першій світанку мрячного досвітку робимо останні приготування до висадження мосту. Димить запалений шнур, відбігають сапери, а здалека чути гуркіт підходячого ешелону. Міцний вибух якомсь глухо вигукує в густому холодному тумані. Стовп чорного диму распатланою шапкою розходитьсь вгорі. Ешелон термосить аж реплять шини. Паротяг налякано свище та спинюється в кількох кроках перед проваллям, де був міст. Дякувати Богові завдання виконано, а ешелон цілий. Бо невідомо, хто в ньому їде: чи то ворожі нам відділи, чи то „кобилка“. З возів, як стурбовані муравлі вибігають люди, — аж чорніє довкруги! Починається безладна стрілянина в бік відходячих до хутора саперів та гайдамаків, з хутора самовпевнено татакають чергами наші Кольти, стрілянина від ешелона втихає і чорні, погано видні в тумані, різні люди зникають, ховаючись. Сідаємо на коні та пірнувши в тумані, губимо з виду ешелон, залізницю, людей біля неї; тільки якийсь час чуємо, як хлопають приглушені мрякою постріли пряморані очевидячки в „уявленого ворога“.

Вертаємось до Пятигірки. І хоч як втомлені коні та люди, але треба давати собі раду з 12-ю

дивізією. Тому організуємо виправу до сусіднього села, де її штаб. Ведуть нас все у тій же мряці селяни. Курінь поділено на дві групи, з яких одна, що йде шляхом, натрапляє на виборного команданта і на виборний штаб, які трухцем їдуть напроти нас. Штаб розброюємо та пропонуємо йому далше „слідовать“ пішки. Друга група захоплює в селі телеграфічний апарат, який не встигли зняти, передає по ньому панічне донесення в штаб армії та панічні накази полкам і вертає нам назустріч.

З захопленої книжки телеграм довідуємося, що російська армія відступає з боєм перед Німцями.

Ситуація ускладнювалася до неможливости. Треба було чим швидче віднайти свій провід, а тому посадивши потомлених гайдамаків на селянські вози, з добрими свіжими кіньми, які дала нам Пятигірка та привязавши до возів наці верхові коні, які вже відмовлялися нести їздців і йшли лише посідлані на випадок бою, погнали ми в напрямі на Кодню.

Сонце перемогло мряку і в сьйві випогіднілого ранку полевими доріжками котилися, віз за возом, з куняючими на них гайдамаками та попривязуваними довкола возів посідланими кіньми, що нагадували циганів, які їдуть на кінський ярмарок. Попереду як охорона їхала стежа з найбільш свідомих гайдамаків на свіжих конях „виборного штабу дивізії“.

Не пройшли ми в той спосіб і вісім кілометрів, як побачили, що перерізуючи нам шлях з південного-заходу на північний-схід тягнеться довга кольона з гарматами, що йде таки в доброму безладді, але на швидки трухцем (бігом).

Негайно повернули ми в недалекий гайок та почали готуватись до бою. Але кольона йшла без усяких засобів охорони і ми перепустили її попри себе і пігнали далше.

У селі Білопілі, де була ота цукроварня під охороною Сердюцької чети, мали ми змінити вози, відпустивши Пятигірців домів.

Коли ми прийшли на цукроварню, там була паніка. Висів білий прапор. Це все тому, що залога дізналась, що з південного-заходу, в бік села, суне масами російська піхота з гарматами.

Наш приїзд підбадьорив залогу. Зараз же зняли білий прапор, а замість нього поставили на мурах і на даху скоростріли. Пятигірські селяне запропонували нам зібрати вози та допомогу.

Ледви що покінчено оці приготування, як гайдамаки, які були приміщені на високім перегоні будинку цукроварні, доповіли, що від них видно довгу кольону піхоти, яка йде в наш бік. Було там яких 1 до 2 тисячі людей з двома гарматними групами та 8—12 гармат посередині. На біду ця кольона йшла маючи всі засоби забезпечення в поході—стежі, розвідки, застави. Ліворуч на самому обрію через далековид ледви-ледви було помітно другу, таки досить довгу кольону, яка йшла рівнобіжно до першої.

Дійсно, подобало це на серіозний відворот військових мас.

На наше щастя, кольона пройшла прямою дорогою, не заходячи до села, а нам довелося лише розброїти її праву заставу, яка необережно почала „реквірувати“ кури та яйця, розійшлася по селі та вся була переловлена.

Мимоволі пригадався мені подібний випадок, який трапився зі мною в осени 1914 року, коли я також попав з козачою розвідкою в 20-25 чоловік поміж австрійські кольони, що наступали на Раву Руську. Тоді після цілої ночі та половини дня, за час який почували ми себе, як заяць обскочений мисливцями, ледви вдалося нам врятуватись голодним, змученим, втративши п'ять козаків вбитими та раненими. Але тоді це була правильна здисциплінована та вивчена армія, а тепер тяжко знайти назву, що це таке.

Виборний командант стежі запевняв, що вони спішно відходять перед Німцями.

Знову Німці і такий „спішний відход“, що кіннота відступає перша, а щойно за нею піхота.

Отже не можна протягати ні хвилини. Тому коли лише зібралися вози та попоїли наші верхові коні, яким розтерто спину та ноги, вирушили ми, найшвидшим маршем, знову прив'язавши коні до возів у напрямі Конді.

Пізною нічю підходимо до Конді. Тут злазимо з возів, які відпускаємо домів, сідаємо на верхових коней та входимо у повнім боєвим поготівлі в розлоге величезне село, яке положене по обох боках яру. Проходимо попри опалені мури знищеної панської палати, попри вирубаний парк і зруйнований ставок. Питаємось у першій хаті, що робиться на стації. Дістаємо відповідь, що в день багато вантажили на стації ранених, гармат, війська та що все це відіхало на Житомир.

Підходимо до стації, з якої нас зустрічають розріжнені стріли, а в бік Житомира відходить пахаючи якийсь паротяг.

Займаємо стацію і від залізничників довідуємось, що Українців розбито під Бердичевом, і що вони спішно відійшли до Житомира, залишивши тільки невеличку стежу з паротягом, яка обстрілявши нас, щойно відїхала.

З великими труднощами добився я получения зі штабом загону, де дуже зраділи моїй появі та повідомили, що висилають мені ешелон — для навантаження та переїзду куріня.

За той час, як очікуємо на ешелон, нервові напруження та перевтома роблять своє і нам ледви вдається вдержати на ногах варту. Все засипляє, падає на вохку землю, на брудний сніг. Якби не допомогли добровольці з села, то так і булиб ми без усякої охорони.

Над ранком підійшов ешелон. Ми навантажились і поїхали до Житомира.

Стація в Житомирі повна наших ешелонів, козаків, коней, возів.

Заходжу в штабовий сальоновий - вагон. З дива, остовпів: в сальоні поруч з підполковником Балицьким, генералом Присовським і Натієвим, нахилившись над мапами — сидять три німецькі старшини, яких залізні шеломи лежать на столі...

Генерал Присовський витає мене радісно та знайомить мене з німецьким сотником та двома „лейтнантами“, як команданта кінного полку, який щойно вернув з глибокого рейду за Бердичів.

Бачу велике здивування на обличах німецьких старшин, які нерішуче подають мені руку: я вдягнений у „салдатську“ кінну коротеньку кожушину, розпатлану папаху та весь аж до облича, сірого

від втоми, забризканий болотом. А так „гер оберст“ в їх уяві не повинен виглядати...

Облича Німців прояснюються, коли я знімаю кожух та під ним вони бачуть старшинський „френч“, що правда, без відзнак, але зі значком російського генерального штабу на боці. Спостережений одним із них георгіївський темляк та хрестик на моїй срібній туркестанській шаблі, та моя німецька-військова термінологія їх остаточно заспокоюють.

Користуючись вільною хвилиною, коли „гер гавптман“ розбалакався з підполковником Балицьким, а решта прислухується, — питаю генерала Присовського:

— „А це що таке? З ними теж будемо битися, чи що“?

— „Та ні“ — каже отаман загону, — „вони ж наші спільники: Центральна Рада підписала з Німцями угоду і до Житомира прийшов на допомогу, по шосе, авто-панцирний дивізіон, а за ним іде кіннота. Повз залізницю на Бердичів й Коростень ідуть німецькі корпуси, а з одним із них Слобідський Курінь і Січові Стрільці. Німці наступатимуть аж заки не звільнять Україну від большевиків“...

І так сторінка історії перегорталася...

Вчорайші вороги ставали спільниками, а разом із тим національний ворог — в уяві декого з наших провідників уже починав називатись іменем, пануючої над російським суспільством соціальної групи, тієї групи, яка була тоді не без впливів і на Україні.

Вузол соціальних і національних відносин почав тепер замотуватись чимраз складніше. Але про це зацікавлений читач довідається вже з другої частини наших спогадів.

